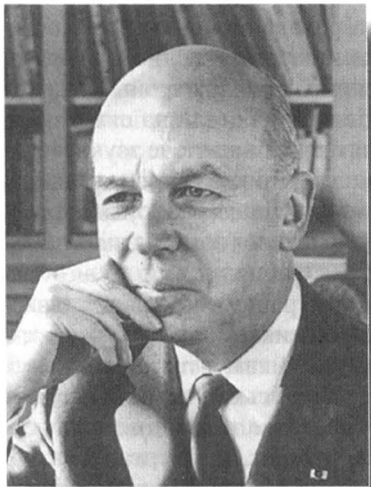

МАРСЕЛЬ ПІРІ ПРОЇЗДОМ У КИЄВІ*

Повість

З французької переклав Дмитро Чистяк

Я пишу про Росію не для того, щоб віддати данину моді. Мода ця вже минулася; російські танцюристи на кілька останніх сезонів знайшли прихисток у мюзик-холі, що знаменувало згасання колишньої слави і надавало їм ще більшої меланхолійності; нині ж вони остаточно покинули той легкий блискучий світлик, який упродовж дванадцяти-тринадцяти літ освічували якнайпристраснішими вогнями юного цвіту свого. Кар'єра російських балетів стрімко злетіла після скандальних тріумфів Ніжинського; їхній успіх ослаб ще до 1914-го, хоча й після проголошення миру тривала сліпуча агонія цієї містерії лиха у сяєві слави!.. І де тепер вони, куди відійдуть усі ці чарівниці з іменами снігопадними, Немчінови й Чернічеви – всі ті, хто в танці на мить викликав у моїй уяві мертве гілля парку, а за ним – сумовите шляхетство порожнього погляду Петергофського палацу якогось зимового вечора, або ж напував полум'яними напоями з трактирів?.. Нині їхні образи стали сухим зіллям поміж охололих сторінок модних журналів. Ось чому я вже не попрошу в цих Золотих Півників або Кажанів видовищних співів чи танців, аби вчути відлуння дитячих літ, коли мені, безтурботному та недосвідченому юнакові, довелося спізнати таїну російської душі – просто настав час розвіяти трохи попелу спогадів з тієї доби, від якої невдовзі не залишиться нічого – навіть марнославного відблиску слави.

Я пишу про Росію не без вагань. Коли в кіно якийсь грубий режисер показує голонду або ж биту дитину – це зворушує, але ж і лютить нас, оскільки добре видно, що хтось хоче скористатися нашою чулістю, адже для того, щоб вікликати зворушення нехитрими образками злигоднів, творові не конче мати високий мистецький рівень; такий режисер – просто ошуканець, бо ж не треба великої мудрості, коли покладаєшся на природну реакцію глядача: це схоже на міма, який хизувався б умінням видобути з людей слюзину, чистячи на сцені перед ними цибулю. Темою «страждених дітей» у кіно зловживають так само, як образом Росії в літературі.

* Перекладено за виданням: Thiry Marcel. Passage à Kiev. – Bruxelles: Académie Royale de Langue et de Littérature françaises de Belgique, 1990.

Використовують зацікавлення читачів цією темою, розраховують на зворушення від опису бід цього краю, сподіваючись, що це вдасться навіть без жодного творчого пошуку... Це часто мене обурювало; втім, і я взяв приклад із таких людей, адже також берусь писати про Росію – забагато-бо спогадів про неї стали на шляху моїм гризотами, і дуже вже часто у мовчанні моїх вечорів якась тінь шепоче звуки імен – згубного «Даша» та бентежного «Лівія», тож маю записати ці два імені, поєднавши їх із замордованими Данилом та Василієм, маю словами (хай і незграбно) змалювати картину днів та облич, маю нарешті на білині паперу позбутися тягара пам'яті, яка, можливо, все мені пробачить... І нарешті перетвориться на оповідку...

Не розпитуйте мене про те, яким чином формувався український соціалістично-революційний уряд, що в грудні 1917-го боровся з більшовиками, адже, хоча саме о цій порі потяг привіз нас із фронту на приміський вокзал Києва, я тоді не цікавився політичними лабіринтами революції, хоча згодом усе російське викликало в мене неухильний інтерес – та й хіба ж могли ми знати замолоду про ті вікопомні зрушення, які гриміли зовсім поряд із нами? Коли мешкаєш у горах, не звертаєш на них уваги. Ми, бельгійські вояки, загубились тоді серед сили-силенної інших армійців, тож дізналися про падіння режиму якогось ранку напровесні в одній із галицьких частин, та й те лише через наказ про скасування відпусток; уже за кілька тижнів перед нами продефілювали стройовим кроком, як завжди високо дисципліновані частини російської армії, що мали тепер скласти присягу перед червоним прапором. Ця процедура мало чим відрізнялася від тих церковних церемоніалів, які ми спостерігали у великі свята, – тоді полки шикувались у колони по восьмеро для молитов або причастя. Вочевидь, опісля цієї присяги і сталась уся та трагедія, але ми її не помітили, адже не дуже добре зналися на революціях, намагалися передбачити події чи пояснити їх нашими уявленнями про 1789 чи 1793 роки; ми щиро вірили, що російська армія відродиться після наступів 1 червня 1917-го, але її (а разом і нас) уже підточила зневіра, й уже у 1919-му від війська не залишилося нічого: вакуаційні поїзди відвезли наших поранених, тоді як останні наші броньовики

.....

Передмова перекладача

Розпочинаємо наш випуск із публікації знакового твору, живого свідчення давньої бельгійсько-української дружби. Йдеться про перший поважний прозовий твір класика бельгійської літератури Марселя Тірі (1897–1977), повість «Проїздом у Києві». Події, змальовані в ньому, істотною мірою автобіографічні. Навесні 1915 р. випускник Льежського ліцею разом із братом Оскаром записався добровольцем до загону бельгійських авто-кулеметників. Цим трьома сотням вояків випало битися на фронтах Першої світової війни на боці російської армії. Зокрема, вони брали участь у Брусиловському прориві 1916 р. на Західній Україні. Після розформування російського війська, у грудні 1917 р. бельгійці прибули до Києва, де стали свідками української революції та взяття столиці 9 лютого 1918 р. загонами Михайла Муравйова; згодом повернулись додому через Північну Азію, Владивосток і Сан Франциско. Після повернення на рідну землю М. Тірі тривалий час працював правником і підприємцем, але зажив слави передусім як письменник і громадський діяч. У поетичних збірках «Ти бліднеш, почувши "Ванкувер"» (1924), «Пам'ятник утомі» (1934, Щотрирічна премія в галузі поезії), «Море спокою» (1938), «Літа» (1950), «Недвижний сад» (1969) і «Ще» (1975),

ще стріляли по ворогах в ар'єргарді. Відступ – це щоденні втрати: коли щоранку порожніють траншеї, в яких ми виконували роль підкріплення, а також – коли зграйки офіцерів одстрілюються, щоби спинити наступ цієї дивовижної імпровізованої австрійської кавалерії (кілька піхотинців, осідлавши коней, відбитих у пересувних харчоблоків, змушують відступати найкращу дивізію південно-західного фронту). Зрештою, наступ ворога захлинувся сам собою, тож настали дні байдикування у прикордонному селищі; там ми мали вислуховувати горлання зграй зустрічних дезертирів: чимало заходили й до наших жител задля політичних дискусій або ж для втішного інформування про поразку італійського фронту – з якою радістю вони промовляли «Капоретто»! Потім прийшла осінь, на сірі й руді долини з карпатських гір зійшли дощі, замісивши багнюку, ми відступили до нового кордону, до станції Волочиськ, де жахливий стан велетенських червоних казарм мав би звістувати їхнім відвідувачам про те, що в Росії наставало мирне життя. Одного вечора саме там, у спальних бараках волочиської казарми, де нас було негусто і тому від свіч лягали височезні склепіння тіней, – саме там якийсь мотоцикліст, прибулий із Генштабу, сповістив нам, що в Петрограді відбулося заворушення, що Керенського змістили (ніхто не звернув на це уваги), а вже за кілька днів ми вантажили на потяг залишки нашої бронетехніки і рушали в довготривалу мандрівку до Києва – схожі неквапні подорожі за два роки воєнних дій нам випадали не раз, тож одноманітне просування у теплих товарних вагонах уже навіть припало до душі.

Надвечір, після п'ятиденних мандрів потяг загальмував, спинився біля сигнального вогню і ще трохи зовсім повільно проїхав; нарешті ми прочинили важезні двері й побачили жахливий військовий краєвид, уже знайомий нам за стількома іншими російськими містами: блоки казарм, довжелезні залізничні колії, велетенські порожні споруди, звичний припах яких відчуваєш іще здалеку. Ми згортали ковдри, а до вагона сіявся легенький сніжок.

Завдяки прихильності старшого сержанта мене звільнили від радощів розвантажування потяга. Тож я безперешкодно перетнув довжелезний стратегічний пункт –

а також у збірках оповідань «Новели про велике “може”» (1960), «Симул та інші випадки» (1963) і романах «Поразка часу» (1945) та «Якби ж то» (1959) враження від юнацьких мандрівок-ініціацій набувають оригінальної міфопоетичної інтерпретації; пошук гармонії через катарсис призводить до глибшого проникнення у різноманітні сфери буття. У 1964 р. М. Тірі здобув Щоп'ятирічну премію за свій літературний доробок. У 1939 р. його обрано до Королівської академії французької мови та літератури Бельгії, а в 1960–1972 рр. він виконував обов'язки її неодмінного секретаря. Поряд із літературною творчістю М. Тірі брав активну участь у суспільному житті Бельгії: під час Другої світової війни боровся у Русі Опору, згодом був сенатором у парламенті, парламентським делегатом про ООН тощо. Маємо відзначити, що українська тема живила його творчість упродовж усього життя: вона присутня й у збірці спогадів «Війна довкола світу з бельгійськими авто-кулеметниками» (написана спільно з Оскаром Тірі), і в низці поезій зі збірок, опублікованих перед Другою світовою війною, і в пізньому романі «Чумацький шлях» (1961), а також у неопублікованих оповіданнях. Таким чином, творчість М. Тірі ще чекає на українських перекладачів і дослідників, адже маємо віддати належну шану цьому відважному воякові й талановитому письменникові...

безлюдний вокзал, без жодного тобі працівника, ось хіба що натрапив на вояка, який неабияк здивувався, перестрівши мене, адже незнайомець підступив до нього засніженою платформою зовсім беззвучно – тільки щоб запитати, як пройти до міста; невдовзі, оминувши велетенські пустирі, я опинився на Брест-Литовському шосе і рушив убік далеченних вогнів у вечірній синяві. Побіля перших же будинків побачив обіцяний вокзальним вояком трамвай; а втім, навіть не здогадувався, що тенькання дзвоника, запахи шкірянок і дешевого тютюну накрийть мене аж такою хвилею радощів. Шлях до міста стелився через освітній і торговий квартали, тротуари кишали дітлашнею, гуділи дзвони... Як давно я не бачив Києва, та й будь-якого іншого справжнього міста! Чув, що революція принесла сюди голод і терор, – аж ось їхав передмістям, де всі вітрини світилися вогнями, де про кризу свідчили хіба що юрмища покупців біля дверей пекарень і газових контор, але навіть ці скупчення люду викликали в пам'яті спогади з якогось іншого життя. У трамваї зійшлося купити стільки різноманітних напрямків – люди їхали до дітвори, яка ніяк не вкладеться спати, від дружин до коханок, на нічну зміну; пасажири заходили й заходили на кожній зупинці, а я відчував тон їхнього голосу, вгадував риси характеру – і це був найдорожчий дарунок для чоловіка, який щойно повернувся з пустелі до міського буття. Сніг перестав – і здалося, буцім я опинився в незнайомому кварталі якогось бельгійського міста. Згадав, що була субота; це мало пояснювати дивну гамірну робітничого передмістя – і я також перейнявся його життям.

Сівши до трамвая, сказав кондуктору, куди прямую; тож невдовзі за його нагадуванням мав покинути приязний транспортний світик, що ним мене привітало місто – і знов опинився на шосе. Було помітно, що в цьому кварталі мешкали люди незможні й неписьменні, адже, як і в селах, на крамницях обабіч тротуарів висіли красномовні таблички – неначе на фресках, проступали жваві образки хлібів, окулярів, взуття, годинників та коней на повен зріст – чудернацьке оздоблення багатьох російських вулиць. Видобув із кишені Василевого листа, щоби знайти номер його будинку, – то виявився досить скромний готельчик. Порт'є повідомив, що Василь був у себе, – і я вже підіймався сходами, передчуваючи втішливу зустріч із другом.

Два роки війни Василь прослужив у нашій батареї російським перекладачем. Не одну ніч у передчутті наступу провели ми в одному наметі, а між нами спочивав телефонний апарат. Мені досі чуться шипіння дзвінка, що вривалось у короткі сні готових кинутися до бою парубків, і глухуватий, геть сонний голос мого товариша: «Бельгійський пост слухає!»... Він одразу перекладав мені накази з дивізії; я продирав очі, записував розпорядження, тоді задкував чи навкарачки вилазив із затісного намету, щоби передати повідомлення командирі. Нам випадали години страху, коли зникала безвісти якась наша машина, години муки, коли по нашому крихітному житлу періщило, наче з коновки, – тож слід було підгинати ноги, щоби їх не намочило зливою, – а також дні мирного байдикування, коли телефон урешті вгамовувався, а зору відкривалась потонула у мовчанні літня галявина. Саме в ті години миру товариськість, що її зродила в нас спільна справа, переросла у приязнь; я не так часто згадую свист першого снаряду, через який нас обох відкинуло на землю, і навіть не того чорногуза, що під час нічного бою заплутався лапками у телефонному дроті, – згадую ті щирі довірливі бесіди, в яких не було місця солдатській холодності, й ці розмови назавжди зріднили нас. Принаймні я й досі

відчував: нас із Василем еднають дружні зв'язки –попри те, що його характер дуже зіпсувався з початком революції... Він був сином бідного торговця, в 1914-му навчався у Політехнічному інституті – студіювалось йому дивовижно легко, як це часто трапляється з першим поколінням здобувачів освіти, адже вони беруться до неї з чистим розумом; водночас юнак дуже пишався чудовими знаннями історії свого народу, а іноземцям не довіряв. Коли хтось із наших, бувало, кляв службу в російській армії, Василь аж чорнів із люті, і хоча й тамував її, міг півдня відпускати шпильки на адресу слабенького бельгійського чи французького війська, вихваляючи переваги росіян. Над міру чутливим до свого, рідного, був і його приятель Данило (вони разом навчалися у Політехнічному інституті), який також працював перекладачем, але в іншій бельгійській батареї; саме через цю задержкуватість хлопці якомсь випаді з нашого іноземного товариства, тож, мабуть, із цими надзвичайно розумними і скромними людьми заприятелював хіба я один; усі ж вади свого війська і біди своєї країни вони, певна річ, бачили також дуже добре і страх як від того потерпали, а тільки ж не хотіли, щоби це зауважили якісь там іноземці. З двох друзів я більше вподобав Василя за його серйозну й лагідну вдачу. Я побоювався старших од мене на кілька літ бельгійських товаришів, надто ж їхніх масних жартів – коли вихилили зайвого. А Василь завжди був розважний, завжди тримався гідно, лютився хіба тоді, коли мова заходила про його батьківщину чи її армію, і залюбки розраджував мою самотність, коли решта вояків гуляли по шинках Тернополя. Жодних забаганок щодо відпочинку в нього ніколи не було, тож саме я мав вирішувати, чи гуляти околицями, чи залишатися в хижці теревенити й курити. Байдужий до всього довкола, тишко-Василь на всі пропозиції відповідав: «як собі знаєш»; також він навчав мене російської, і коли я припускався аж надто кумедної помилки, очі його за лінзами окулярів яскраво зблискували і трохи сльозились. Цей юнак не був гарний, зате й дуже добрий, як оті старі діви, що переймалися винятково духовним життям. Мабуть, лише він один виконував військовий наказ щодо гоління волосся – і в цьому поклонінні армійській дисципліні вгадувався якийсь аж чернечий фанатизм.

Революційні події справили величезний вплив на наших перекладачів. Обидва були прихильниками лівих ідей і, мабуть, несамохіть накликали падіння царського режиму, але коли звістка про це падіння докотилась до Василя (а ми саме тоді опинилися разом), я помітив, що він неабияк подивувався, ба більше – дуже перелякався, хоча знаку не подав. Нашим товаришам щось холодно відказав, нічого не пояснивши (а ті закидали запитаннями, їм ой як кортіло почути його думку!), – відчувалося тільки, як він страждає через цю надмірну цікавість чужинців, які хотіли якомога пильніше розгледіти конвульсії його Батьківщини. А все ж мені він запропонував, не зволікаючи, навідати Данила – того саме лікували від бронхіту в госпіталі, зовсім недалечко від нас, – запропонував, либонь, тому, що я завжди із неремстивим зацікавленням слухав його розповіді про Росію, з чого приятель мій напевне виснував, буцім йому вдалося перелити й у мене бодай крапельину любові до неї.

Данило був євреєм; це був дуже гарний високий двадцятип'ятилітній парубок із глибокими синіми очима та вольовими вустами. Того дня над лікарняним ліжком його погляд виблискував запалом; Василь підбіг до друга й поцілував у обидві щокки; поруч плакала од щастя якась медсестра. Шпиталь цей належав земській управі, тож його працівники сповідували ліберальні погляди; того дня тамтешні лікарі мали

вигляд переможців, чого, вочевидь, не можна було сказати про їхніх колег із лікарень російського Червоного Хреста. І попри те, що госпіталь був військовим, того дня жоден кадровий офіцер уже не міг би суворим поглядом загасити радощі вояків, які ще не так давно присягали на вірність Імператорові... Я зауважив: потроху Василь бадьорився і жвавішав, адже у цих довжелезних білих палатах геть усі вірили у кращу долю, тож будь-які страхи, що було обступили його під час настирливих запитань чужинців, усі марні спроби передбачити майбутнє – все те розвіялось від теплих слів Данила, і навіть я перейнявся довірливим запалом своїх російських друзів. Хіба ж міг не вірити цим патріотам, хіба міг не покладатись на їхнє бачення в питаннях долі Росії? До того ж, тоді мені ще й дев'ятнадцяти не виповнилось, а вони ж були старші на чотири-п'ять років, та й не міг я дорівнятися до них своїми знаннями – з отими трьома курсами латини, що їх завершив саме під серпневу бурю 1914-го. Тож я спрагло прислухався до того, як ці чоловіки з поважним захопленням гомоніли про зречення Імператора і про фактичну відмову великого князя Михаїла від корони. Через природну делікатність росіяни розмовляли французькою (зважаючи на мій досить низький рівень володіння російською), а втім, раз у раз у них несамохіть виривались окремі вирази рідною мовою – чи то для швидшого висловлення думки, а чи для вивільнення надміру екзальтації, – у цих словах я вгадував прояви їхнього глибокого зворушення. Ах, ті незабутні хвилини, коли юнак міг пишатися вже тим, що його допустили до чоловічих розмов, – о тій незабутній порі, коли, здавалося, навіть непритомних, навіть присмертних поранених довкола нас ось-ось мав підвести з ліжок дух високого сподівання!

Пригадую також, що ми з Василем уже мали йти, коли навідати Данила зайшов один наш бельгійський товариш – як і передбачалось, він теж завів мову про революцію. То був чоловік освічений; до того ж, відпустки він проводив у свого брата в других – секретаря нашої дипломатичної місії у Петрограді, тож міг пролити більше світла на тамтешні події. Цей військовий не поділяв ані ентузіазму наших перекладачів, ані захоплення інших революцією, та й загалом поділяти чийсь радість не звик. Він сів біля Данилового ліжка і поважно зронив кілька слів про ту авантюру, в яку всі мали вклепатись, і про ту загрозу, яку несло зречення Імператора – уособлення російської державності і національних традицій.

– Дуже ризиковану гру, – сказав він, – затіяв сер Джордж...

Непосвяченим гість мав розтлумачити, що йшлося про сера Б'юкенена, англійського посла. Коли ж Данило з побагровілим обличчям запитав у прибульця, що він мав на оці, той відповів (ніби йшлося про очевидні речі), буцімто Англія вже давно працює над революційним переворотом, тож петроградські події стали результатом її зусиль... Я зауважив, що Данило стиснув простирadlo; при цьому він, зазвичай дуже, іноді ж навіть надміру гречний (взагалі гречність – риса, притаманна його народу), раптом геть невічливо розреготався. Водночас Василь заходився вельми гостро атакувати промовця. Як я вже казав, він був негарний, у товстих окулярах, до того ж низенького зросту, та й французькою наш перекладач послуговувався не так упевнено, як Данило, а через люту майже втратив контроль над мовленням, тож у реченнях траплялися кумедні вирази, – одне слово, красномовності йому бракувало. Василь запитував, чи справді ми гадаємо, наче для звільнення Росія мала потребу в іноземцях, на кшталт якогось там Китаю, чи Брусилов мав потребу в англійцях, аби розбити австріяків, чи справді всі ті письменники, які вже ціле століття боролися за

емансипацію російського духу, – від Тургенєва до Горького – були за походженням англійцями, і чому, в такому разі, про це досі ніхто не здогадався? У його словах угадувались нотки дуже зболеної іронії – знаку глибоко затамованого гніву росіян. Юний кузен дипломата тільки усміхався на цей виплеск поганого тону, раз у раз кидаючи мені позирки спільника; він запевнив, що анітрохи не хотів образити наших друзів; Данило холодно потис йому руку, і ми подалися геть у мовчазному сум'ятті.

Жахливі поразки весни 1917-го, братання з ворогом цілими траншеями, солдатські бунти і перші вбивства офіцерів – усе це сприяло віддаленню від нас дедалі уїдливіших перекладачів. Вони гнівалися на нас, адже ми нікуди не поділись, а стали свідками ганебного руйнування їхньої вітчизни. Обидва поїхали від нас перед липневим наступом – так, наче боялись цього останнього великого бою, наче передчували, що будуть із соромом дивитись на смерть кількох наших хлопців через зраду в лавах росіян; їх перевели до школи офіцерського резерву артилерійських військ; повернулися вони звідти з еполетами вже після цілковитої катастрофи. За кілька днів до нашого від'їзду з Волочиська від Василя мені надійшов лист; у ньому йшлося про те, що після демобілізації наш перекладач перебував у Києві, а там зустрів якогось бельгійського вояка, який повідомив йому про наш майбутній приїзд. Тож друг мій вказав адресу готельчика, де мешкав, чекаючи, доки поновиться обірване більшовиками сполучення з Вологдою, куди хотів поїхати до рідних. Лист його здався мені дуже дружнім; а все ж, підіймаючись темними сходами, сподіваючись на ширю зустріч, я відчував не лише велику втіху, але і якусь незрозумілу тривогу, боявся, що побачу Василя останніх місяців війни, завжди настороженого і запального, зовсім не того розважливого й навдивовижу чуйного друга, з яким ночували в одній стайні, разом гуляли лісами, а під час бомбардувань спостерігали виверження гейзерів на мир очужілих, допіру ще таких супокійних долин.

Нове обличчя Києва відкрилося мені першого ж вечора в мюзик-холі, куди Василь потягнув мене після вечері нашвидку в якійсь їдальні для бідних студентів. Уявлення про велике робітниче місто, що втішалося суботніми клопотами, яке зринуло під час нещодавньої мандрівки трамваєм із околиць до центру, більше ніколи в мене не виникало; даремно полюбив я ці робітничі квартали (де вирувала ще мирна метушня), коли прибув сюди ледь не в останній день відносного спокою, коли ще можна було знайти бодай якусь роботу, – тепер же, через якісь чотири години новітня столиця України явила мені свій справжній образ – переді мною постало одне з міст доби Відродження: тут досі веселилися, тамуючи страх, тоді як до брами вже підступала чума. Ми завітали до місцини, що звалася «Шато де Флер», або ж «Аполло»; присутність у ложах кількох моряків із розстебнутими тільняшками й загрозливими фізіономіями нагадувала нам, що український уряд у боротьбі з Леніним не зумів відновити у своєму війську дисципліну часів царської армії. Побіля цих осіб засідали офіцерські дружини та власне офіцери новоствореного українського війська – окрім суворих сірих шинелей ще з доби царату вони носили кольорові капюшони й дивні блискучі відзнаки, через які ці військові скидалися на низькопробних акторів. Поряд із давніми імперськими нагородами та черепами, що їх видавав учасникам наступу 1 липня уряд Керенського, їхні груди рясніли ще якимись незнайомими орденами, а на хутрових шапках вогніли пурпурові стрічки із золотими китичками. Пристрасть до всіляких галунів і сутажу (що нагадували строкату одіж оборонців Паризької комуни) з'явилася в російській армії водночас із червоними прапорами,

але не оминула й тутешніх офіцерів, вірних ідеям соціалістичної революції. Поряд із тим, була в їх уніформі якась химерна старожитність, потяг до традиціоналізму чи радше до якогось дитячого расизму для створення образу давньоруського вояка; офіцерство вбачало в собі нащадків козацтва і голилося на взір Тараса Бульби, тож із потилиці звисало одне-єдине пасемце, і цим варварським звичаєм тут якось по-кумедному хизувалися. Отак спостерігаючи за довколишнім зі щирим замилюванням звільненого на кілька годин вояка, що неждано-негадано опинився у місті міст, я мусив відзначити якесь наче недбальство, ба навіть нехлюйство, якого за попереднього режиму ні за що в світі не спостеріг би у громадському закладі, де збиралися здебільшого офіцерські чини; я відчував якусь незрозумілу кволість, відчував деградацію й падіння життєвого рівня, і це незручне відчуття поволі посилювалось, тоді як поруч, у перефарбованім якиймось місцевим майстром у чорне військовому строї з обрізаним коміром, у своєму штатському одязі Василь пояснював мені, що діялося в місті: один із більшовицьких ватажків Муравйов переможним маршем наступав на Київ, тож я даремно силкувався уявити, яким робом ці роззяцьковані офіцерики вкупі з гологрудими моряками (викапаними кронштадцями, що стали вірним оперттям Леніна) чинитимуть опір отій загрозливій атаці.

У нашому зневірливому чеканні перед боєм також брали участь французькі та британські лікарі й льотчики. Ми з Василем розташувалися в партері, поміж українських молодших офіцерів, бельгійських і французьких вояків та самотніх дівчат, що ласували в нижніх рядах чаєм і лимонадом, тоді як у вищих ложах шампанське лилося рікою і для моряків, відряджених сюди одеськими частинами, і для нових ватажків із татарськими фризурями, і для якнайвитонченіших юнок, і для нуворишів у важких хутрових пальтах, накиннутих на спинки стільців, аби уникнути крадіжок у гардеробі. Так, саме вони були виставою, приводом для якої стала невеличка сценка, на якій декламатор монологів разом із французькою співачкою раз у раз, по досить тривалих перервах щось представляли цілковито байдужій публіці. Однак, попри очевидну деградацію армійців, мені втішно було опинитись у цій залі, такій схожій на інші святкові зали Петрограда й колишнього Києва, де купки випивальників і випивальниць були водночас і декором, і фігурантами дійства, розігруючи перед самими собою образи своїх веселощів... Адже саме таким чином росіяни й розважалися: офіцери і юнки, яких вони супроводжували, розходились лише на світанні, коли спливав час цього довготривалого самопоказу, що й був метою їхнього тут перебування. Звичайно ж, вони пили, але навіть у цей розбурханий час таки знали міру; звичайно ж, кілька юнаків трохи згодом мали нахлебтатись, але це не була всезагальна пиятика до нестями, як буває у товаристві російських мужчин, тож коли хтось перекидав стілець, трошив келих або падав на підлогу, підтягтий горілкою чи розбавленим шампанським, на знак соромливого подивування цьому гамору в залі западало тривале мовчання. Ні, вечори в «Аполло» та «Шато де Флер» не закінчувалися пиятикою; до того ж, либонь, через брак чуттєвості у слов'ян в цих закладах не була розлита жага задоволення фізичних потреб, що з деякою брутальністю відчувається у наших нічних кав'ярнях. Моїй отрочій душі подобався цей своєрідний платонізм: у ньому віднаходив я любу мені вишуканість манер, а водночас і легкий трепет од незвичної навали світла, од теплого щастя зустрічей із жінками з оголеними плечима, коли забуваєш і про війну, і про революцію, адже тут (хай і ненадовго) замирились офіцери українського війська й одеські мо-

ряки... О ці тихі київські вечори! А тим часом із півночі засніженими долинами повільно-повільно у товарних вагонах із неквапними локомотивами сунули до нас червоноармійці Муравйова! Від отих вечорів у мене збереглося відчуття святкування безнадії. У наших склянках так гарно парував чай! І я намагався вгадати слова співаної нам нехитрої мазурки, при чому слова ті тлумачились мимоволі, як це часто буває під легеньке постукування коліс потяга. Майже щовечора ціни на страви зростали; дедалі частішали гиркання між офіцерами та моряками. Тим часом вогор обступав нас дедалі тісніше, тож квітникарки вже майже не пропонували купити мімозу чи кримські або ж кавказькі троянди, не линули поміж столиками їхні несподівано зворушливі пахощі.

Першого ж вечора Василь запросив мене до цього мюзик-холу, сподіваючись зустріти Данила; чекаючи на нього, мій приятель оповідав, як, щойно прибувши до артилерійського полку, куди його перевели інструктором після закінчення школи офіцерського резерву, десь на болотах біля Прип'яті він підхопив якусь лихоманку, тож його евакуювали до Києва, де добрих два місяці бідолаха провалявся у шпиталі. Можливо, саме після того мого друга і звільнили з війська, а може, перегрупування залишків південно-західного фронту в українську армію спричинилося до демобілізації уродженців північних губерній? Про це я в нього не запитав – усі ті зміни довкола нас, усі метаморфози російського світу, куди нас закинула війна, тоді мало мене обходили, хоча згодом я часто жалкував про цю байдужість. Як і більшість занадто юних військових, я майже цілковито пристав до філософських ідей отого вояцтва, що намагалося жити днем теперішнім і перейматися тільки тим фактом, де має нині ночувати. Упродовж тих тижнів, коли більшовики підступали до Києва, а в самому місті їхні агенти раз у раз піднімали заворушення в деяких кварталах, я жодного разу не поцікавився, що станеться з нами, якщо переможуть червоні; навіть уявити не міг, що розпочаті у Брест-Литовську перемовини завершаться підписанням мирної угоди, а іноземним учасникам союзних військ заборонять виїжджати з Росії, тож нас зможуть відрядити до якогось табору для інтернованих осіб, до якоїсь із отих жажливих споруд, сморід од яких було чути на околицях деяких великих міст. До того ж, від початку революції я трохи соромився Василя, тож намагався не ставити йому зайвих запитань; від цього мене втримувала якась надмірна гречність; щось схоже вже відчував іще до війни, коли один банкір, батько мого друга, вклепався у судовий процес, який обернувся страшенним скандалом і мав занапастити бідолаху; так от: я не наважувався заговорити з приятелем про ті події, котрі його непокоїли, дарма що у пресі тільки про них і писали; а другові моєму, певне, здавалось, нібито я оминаю увагою ту небезпечну ситуацію, в яку втрапив його батько, саме тому, що опинився на боці тих, хто засуджував і викривав бідолашного, адже приятель раз у раз намагався виправдати його з надміру штучним апломбом, хоча насправді сердезі хотілося ридати з розпуки. Той-таки розпач я відчував у позірно життєрадісному голосі Василя, голосі, що не в'язався з описаними ним жахіттями, – глибше в ньому вгадувалась та сама страхітлива безнадія – недарма ж він раз у раз зиркав на мене з-під скелець товстих окулярів, аби перевірити мою реакцію на його слова... Мій друг схуднув, із бридкого лица стерлася колишня дитяча лагідність – натомість з'явився дуже характерний вираз обличчя – наче у зграйки російських інтелектуалів, яких я побачив ще в 1914-му на ганку мого університету в рідному бельгійському місті. Василь постійно вдавався до сарказму. А втім, залишався прихильним до мене – я

ж розумів, що тільки великі страждання могли так суворо загартувати його ласкаву вдачу.

Раптом я помітив, що поміж столиками до нас протискується висока панна в туніці якогось дивовижного бузкового кольору. А втім, мої знання у царині моди були на рівні інших життєвих навичок, тож я не міг гідно оцінити довколишніх красунь, нині ж, коли в пам'яті зринає образ тієї юнки, мені здається, що вона мала бути вбрана досить невдало, по-старожитньому; але навіть попри брак обізнаності з модними тенденціями, мене просто-таки приголомшила могутня барва шовку, що яскравою повинню хлюпнула до зали. Панна вже підходила до нашого столика, коли Василь озирнувся, нарешті поцікавившись, що саме аж так привернуло мою увагу.

– Добридень! – кинула нам панна, потиснувши моєму приятелеві руку, а мені легенько кивнувши; потому мимохідь запитала, чи не завадить нам, і відразу ж сіла поряд. Вона була гарненька; фіолетова барва сукні відтіняла теплий помаранчевий тон шкіри. Можливо, саме тому колір її туніки так уподобали їй інші модниці – тож на лицах деяких жінок лежав відтінок тієї теплоти, що так полюбилась мені у рисах обличчя ще не знайомої Даші. Вона щось оповідала Василю, а мої так давно спрагли краси очі милувались легкими темними косами; коли ж панна повертала личко, у мінливих відблисках світла з тіні раптом зринали рудуваті пасемця – або ж мені це тільки здавалося через модуляції контральто цієї теплої тіні; тоді я переводив погляд із обличчя на дедалі чарівливіший фіолет, який нагадував у завжди прохолодній лабораторії колегіуму знайоме чаклунство лакмусового паперу, що від кислоти мав зашарітися рожевим.

– А як там наш красунчик-лейтенант? – запитала у Василя прибула панна отим знущальним тоном, який одразу здався мені суголосним із настроєм мого приятеля. – Невже цієї ночі він викурює Муравйова?

– Мабуть, не викурює, – відповів Василь, – вочевидь, перед виходом у світ має начистити до блиску аксельбанти – тим-то й забарився.

– Боронь Боже від такого лиха! Бо ще не зможу перед ним устояти...

Наскільки я зрозумів, їм ішлося про Данила, – власне, вони кепкували з вишуканості строїв українських лейтенантів, а він, певна річ, був об'єктом їхніх глузувань не вперше. У насмішках тих не було жартівливості, а лише притаманна росіянам гіркота іронії. Коли ж надійшов Данило, юнка прикрила очі, вдаючи засліплену; і справді, незважаючи на зі смаком дібраний чорний колір уніформи, наш приятель аж надто виблискував новими срібними еполетами із трьома червоними й золотими зірочками, з нікельованим георгіївським хрестом, що відбивав світло, із білими аксельбантами штабного офіцера та іншим причандаллям, яке йому геть не личило: на лівому зап'ястку кровіли шеврони, що скидалися на галуни наших капралів, а під правою кишенею сюртука було нашито емблему його нового полку та ще якогось військового клубу. Проте насправді засліпити могла молодість і краса нашого друга. Мені завжди важко було знайти у його рисах щось типово єврейське: правильне обличчя, ледь помітна горбинка на носі, зовсім тоненькі вуста і жодних східних ознак у сніжних білках очей; а втім, росіяни довкола нас значно вправніше від мене безпомильно виявили семітську кров; тож, оскільки тутешні відвідувачі нечасто бачили юдеїв ув еполетах, за сусіднім столиком вочевидь зачарована Данилом дівчина, милуючись його красою, з деяким подивуванням упівголоса прошепотіла: «єврей».

Данило подав мені обидві руки; звісно, він радів нашій зустрічі, але, мабуть, лише вдавав, що тут цікавлю його лише я, тож і засипав мене запитаннями – либонь, аби не чути отих гірких кпинів, отих шпильок, якими діймали його Даша з Василем; мій друг лише усміхався до них і час від часу відповідав люб'язно, хай і з робленим, але таки добрим гумором.

– Пан лейтенант вельми цікавиться технічним оснащенням ваших військових операцій, – поважно докинула Даша, коли Данило розпитував мене, в яких місцях ми воювали під час відступу.

– Чи ж Вашу ясновельможність не заневольтить запах мого тютюну? – запитував Василь, вклоняючись Данилові перед тим, як запалити цигарку.

Мені було тяжко; безперестанна перепалка тиснула на нерви. Коли Василя з Данилом пов'язувала просто-таки братня приязнь – вони не потребували жодних доказів чи обітниць, – для цілковитої згоди і розумінні довколишніх подій їм досить було обмінятися кількома короткими поглядами чи словами. Як же могли так різьме змінитися ці двоє чоловіків? Один, щуплявий скептик у блаженському штатському сюртуку, став жертвою демобілізації, а другий у новісінькій уніформі красів молодістю й весняною свіжістю. Замість відчуття кволості від навколишніх видив у єство моє дедалі глибше проникала туга (чи радше просочувалась цівками крижаної води); водночас я мимоволі силкувався збагнути, що саме пов'язувало моїх друзів із цією жінкою, котру вони вочевидь знали вже деякий час, адже зовсім не була подібна до випадкової знайомої для однієї вечорини, на дівулю, з якою приємно випити за одним столиком... Хто була ця панна? Либонь, колишня студентка, адже зростала в освіченій родині й нині гідно відхиляла залицання обох молодиків. Говорила вона з тією переконливістю, з якою в Росії дискутують жінки, що мають підстави пишатися не лише своєю красою... Тим часом розмова пожвавилася: Данило не складав зброї супроти насмішкуватих атак опонентів. Даша весь час воювала на боці Василя, сперечалася з його товаришем, але разом дивилася на нього з такою непримиренною неприязню, що це могло свідчити про надзвичайно жвавий інтерес до його персони. Тепер у дискусії раз у раз виринали абстрактні словечка з суфіксами «-ств», тому стежити за перебігом думок було геть непросто.

А втім, я розумів, що йшлося про політику, що Василь обстоював думку, буцімто саме більшовицький уряд найбільше дбав про відновлення єдності російської нації, борючись супроти білих сепаратистів у балтійських провінціях та в Україні... Мабуть, він сказав це лише щоби під'юдити Данила? Чи може, справді вважав так, ставши прихильником того максималізму, що його так боявся за часів війни, коли оголосили про початок революції, адже тоді лише надмірний запал довколишніх людей трохи притлумив його страх... Хай там як, а Данило приставав на його правила гри і також відповідав із гіркотою в голосі:

– Авжеж, – погоджувався він, – саме задля відновлення єдиної Росії Німеччина і прислала до нас Леніна, а ще саме над російською єдністю працює Бронштейн...

– Власне, любий мій, – докинула Даша, вхопившись за щойно кинуте прізвисьце, вочевидь, аби дошкульніше вразити співрозмовника, – я не розумію, чому ви аж так яро боретеся супроти осіб, які мали б викликати у вас лише приязнь...

– Хочете сказати, що їх очолюють кілька євреїв і що природним було б мені також стати на бік більшовиків з огляду на моє єврейство? Люба моя, так от можете мною пишатись: я – сильніший від деяких моїх співвітчизників... Хоча пристав би до них,

якби ваш більшовизм був справжньою демократією, адже в моїй крові – прагнення якнайширшої демократії, бо, мабуть, немає на світі народу, який прагнув би рівності більше за мій народ. Саме на це ви натякали, чи не так? І саме на цьому, до речі, весь час наголошував Ренан...

Він вимовив «Ренан» французькою, але з іноземним акцентом, без носового звуку, і саме цієї миті мене прикро вразив їхній напад педантизму – з домішками штучної ерудованості, явленими у неправильній вимові прізвища – тож уся їхня дискусія здалася мені недоречною. Я гадав, що Василь із Дашею виявлять і цю помилку у вимові, адже вони намагалися знайти будь-яку зачіпку для висміювання опонента; втім, ця парочка не відчула недоречності його цитати і також заходилась шукати авторитетів: Василь зачитував Мендельсона і приправив промову ваговитими поняттями, запозиченими із чужих мов, тож «капіталізм», «сіонізм», «пропаганда» і «контрреволюція» майже зовсім витіснили в його аргументах питому російську лексику. Слов'янський акцент, який звичайно здавався мені мелодійним, раптом став крикливим, якимсь вульгарним і водночас надміру претензійним; я геть не впізнавав давніх друзів і почувався дуже тривожно, наче в якомусь жакітті. Хотів уже було піти, але несподівано Даша вийшла з гри – саме тоді, коли Данило став плутатись у нетрях своєї діалектики і ось-ось мав програти; зненацька вона підвелась і виструнчилась у сяйливому чарі довжелезної фіолетової сукні.

– Панове, далі полемізуйте без ясних ідей бідолашної неосвіченої жінки, – виголосила вона з іронічною емпазою, що отруїла нам увесь вечір. – Добраніч вам!

Ми всі втрьох милувалися, як підносилися у славі над сяєвом сукні, і всім нам забаглося напиться із її фіалкової криниці, омитись у ній, утамувавши спрагу і жагу...

– Ви – додому? – запитав у неї Данило геть-таки іншим тоном.

– А хіба ясновельможному панові – не байдуже?

– Мені хотілось би провести вас, – відрізав він.

Василь дивився на друга пильно і, вочевидь, із захопленням. Авжеж, навіть у такій гидкій ситуації, незважаючи на брутальний вияв Данилових бажань, тієї миті діялось щось урочисте. Порт'є накинув на Дашу важку хутрову накидку. Поправляючи одіж і застібаючи комір, жінка дивилась на Данила звисока, таємниче усміхаючись. Що ж вона мала йому відповісти? Дивувало, що навіть у мене серце забилося частіше... Зрештою панночка ледь уклонилась і легенько засміялась.

– Мені дуже прикро, справді прошу Вашу ясновельможність ласкаво мені пробачити, але я вертаюсь не додому...

Ми всі втрьох милувалися, як вона пливла до виходу, злегка погойдуючись, ніби від слабкого брижу. Коли ж панна пішла, за нашим столиком запала досить тривала мовчанка. Здавалося, що після зникнення Даші Василь почувався ніяково через отой уїдливиий тон, яким безперестань силкувався під'юдити друга.

– Ну-ну! – вигукнув Данило, поплескавши мене по плечу. – Я дуже тішуся, що ти приїхав до Києва! Тож маємо випити келишок шампанського!

Бельгійські частини розквартирувались у Бендерських казармах, де від самого початку воєнних дій розташувався склад нашого мундирування. Минулої осені, вже наприкінці війни, я перебував у Києві у відрядженні й на дві ночі зупинився в цій місцині, що тоді перетворилася на дисциплінарний госпіталь, де лежали тисячі солдатів, які перед наступом російських військ пустили собі кулю в ліву руку, щоби їх визнали непридатними до служби; їх тут ніхто не доглядав, тож чимало вояків

гинуло від гангрені. Серед такого жажіття й було кілька кімнат для унтер-офіцерів бельгійського полку-депо; від цього короткого відрядження в мене zostалися тільки моторошні спогади, тож і нині, опинившись на тому самому дощатому ліжку, звідки кризь прочинені двері я бачив передсмертні муки та бійки бідолашних живих трупів, не міг позбутися відчуття огиди й жалю. Військові наші нудились, байдикуючи в очікуванні того омріяного часу, коли Червона армія нарешті втратить контроль над залізничним сполученням із Архангельськом чи Сибіром, щоб ми змогли нарешті покинути Росію. За першої-ліпшої нагоди я втікав із полку-депо до міста. Заходив до Василевого готелю – друг мій здебільшого лежав на неприбраному ліжку й читав, кутив або спав. Він, як і ми, чекав, коли відновиться сполучення з Вологдою – аби повернутися до рідні, тим часом же мізерні гроші, виділені йому при звільненні з війська, танули просто на очах; Василь міг би пошукати сяку-такую роботу, але добре мені знайома безініціативність лише увиразнилась із його душевним знесиленням, тож про це навіть мови бути не могло. Таке бездіяльне животіння дедалі знемилосерджувало мого друга все більше; зате він радо розпочинав політичні дискусії з ким завгодно – навіть із готельним служкою і трамвайним контролером. При цьому приятель мій обстоював діаметрально протилежні ідеї з однаковою непоступливістю. Взагалі я марно прагнув розібратися, зрозуміти, яка мораль керувала моїми товаришами; ще кілька вечорів провели ми у товаристві Данила й Даші, і щоразу ця панна аргументовано й зухвало (адже не боялася робити це привселюдно) глузувала з антибільшовицького українського уряду, з «буржуйської Центральної Ради»; Василь майже завжди її підтримував. Його мали обурювати всі ці опереткові маскаради, всі ці пустопорожні просторікування у пресі... А може, він справді вірив у сказане першого ж нашого київського дня – нібито українська армія мала на меті роздробити Росію? Хай там як, а в його міркуваннях, та й загалом у його трибі життя вбачався мені затамований страх, що раз у раз проривався назовні. Війна вікликала в нього депресію, панацеєю від якої стала більшовицька містика, та я даремно силкувався виявити, що саме могло прихилити душу друга до нав'язуваної йому червоної авантюри. Мабуть, його щедрість, готовність до самопожертви, прагнення поділитися своєю освіченістю й культурним набутком із простими неписьменними вояками і селянами, що мали стати ядром Країни Рад, або ж потреба в самокритиці, яка так гостро вкарбувалась у ментальність росіян, – саме завдяки їй він із винятковою пильністю викривав вади буржуазного класу, до якого й сам належав. А може, так сталося через відчуття приналежності до своєї нації, вболівання за її долю, через яке Василь повставав і супроти ганебного миру, що готувався у Брест-Литовську, і супроти сепаратистських переворотів на кшталт українського? Все це троюдило його єство так явно, що мені щоразу хотілось якимось чином допомогти бідолашному другові забезпечитись від себе самого, приборкати його ж розбурхані внутрішні сили... Попри удавану впевненість у собі Данила також точили сумніви й вагання. Просто посеред дискусії, коли якийсь аргумент супротивників виявлявся обґрунтованим, офіцер раптом червонів – наче від обурення – й зиркав на нас усіх, ніби благаючи про допомогу. Мій друг кинувся у вир революції з тим бойовим запалом, якого у Василя ніколи не спостерігалось. Навіть того дня, коли до фронту долинула доленосна новина про повалення імператора, я відчув страх у душі друга (хоча він не промовив і слова), як, до речі, і в душах усіх довколишніх росіян – навіть у ворогів імперського режиму. А ось Данило страху в душі не відчував. Він

брав участь у роботі перших солдатських комітетів, вітав скасування смертної кари і, якби служив не у бельгійських частинах – далеко від отих військових зборів, де солдатня висувала молодих ораторів делегатами до Петрограда, – саме цей наш перекладач міг би зіграти провідну роль у великій трагедії навесні 1917-го. Але вже в липні, під час служби у школі офіцерського резерву, його до глибини душі вразили більшовицькі заворушення. Революція тягнула Данила за собою донизу, а він силкувався втриматись на плаву завдяки аргументам свого розуму та культурному багажу, намагався не запастись у той дикий непевний світлік темряви, який угадувався на дні... Може бути, що захищати свою справу від усюдисущих атак більшовизму заохочувало його й передчуття стрімкої військової кар'єри в армії соціалістично-революційної України... Якби йому не було тільки двадцять три, то, либонь, не так сильно вразила б його можливість носити чепурну уніформу, а також виступати на зборах, де освічену молодь звели завдяки революції у той самий ранг, що й бувалих військових старого гарту, які мали слухати із мовчазною гіркотою новачків; Данило мав уявляти себе воєнним стратегом, об'їжджаючи конем чи автомобілем на околицях міста лінії оборони, що їх зводили аж надто повільно... А втім, цими радощами він тішився недовго, адже Василь із Дашею (надто ж – Даша) дуже швидко охолодили, отруїли його молодечий запал. Тож нині навпроти опонента, що в'їдливіми жовчними фразочками критикував увесь довколишній український маскарад, Данило сидів із викривленими вустами й зіщуленою маскою обличчя – а мені ж здавалось, ніби мої обидва друга були хворі на якусь лихоманну депресію. А втім, вони і справді занедужали по трьох роках війни – на невиліковну втому.

Такі-ось думки снували в мені, коли підіймався Бібіковським бульваром, вертаючи до казарми, десь близько сьомої вечора – після чаювання з нашими перекладачами. Починалась відлига, тож кияни висипали на прогулянку; потепління звільнило жінок від важких хутряних панчош, що їх у дні ядряного морозу вони натягали на чоботи і тому скидались на геть неграційних товстолапих тваринок. Вояки юрилися біля афіш кінотеатрів, що яскріли страхітливими малюнками і сценами вбивств, а ще частіше – тортур зі шмаганням різками та розпинанням жертв (усе це мало задовольняти глибоко затамовану народну втіху від знущань); в кількох залах анонсувався препарований показ життя Распутіна – у стрічці, вочевидь, мали користати з народної потреби у якихось садистських жажіттях. Після війни я не раз чув, що саме репертуар цих кінотеатрів, які часто відвідували вояки перед поверненням із фронту до рідних сіл, – авжеж, саме ці фільми були частково винні у свавіллі того дикунства, котре вирвалося на волю з нутра людей за часів більшовизму; саме в темряві цих зал на пересадкових пунктах залізниці, де колишні вояки байдикували, чекаючи потягів додому, саме там мільйони селян із подивуванням і водночас із побожним трепетом (адже перед ними постав дивовижний винахід техніки) нарешті відкрили для себе на екрані незаборонену жагу крові та розпусти, досі тамовану у глибинах їхнього єства.

Люди полишали майстерні й державні установи і поспішали додому, на околиці міста; голосно регочучи, ватагами снували юнки; повз мене проїздили трамваї, обліплені на східцях зграйками вояків. Над столицею східив молодик – він позбувся обважнілого туману морозних ночей, тож, підіймаючись до військового кварталу, я дедалі чіткіше бачив у його сяєві бані дзвіниць і дзвіничок. Подеколи озирався – помилуватися прояснілими хмарками на теплілому світілі, хоча й не міг збагнути,

чому так гостро відчуваю зміну пори – так, наче найлютіша зима опинилася позаду, а погожа година мовби аж підносила до весни...

Раптом помітив, що простую тротуаром ледве не одинцем, хоча допіру вулиця потопає в юрмищах службовців, що поверталися з роботи додому. Власне, я не зауважив, чому широчезний бульвар перетворився на пустку; височезні дерева, котрі обабіч відділяли центральну алею від шляху, кидали довжезні тіні на місячне сяйво в асфальтовому блиску. Вдалині за рогом вулиці мерщій утікало двоє чи троє невідомих, тож якісь хвилини-другої виявилось досить, аби широкі тротуари перетворились на тривожні видиви зі страхітливого сну. А втім, я не побачив жодного знаку, не почув жодного сигналу тривоги... З подивом і острахом наддав ходу й собі – аж тут із підвороття якийсь поліціант у капюшоні вхопив мене під руку й потягнув до дверей будинку.

Виявилось, що за ними громадилася сила-силенна людей; двірник зі служником замкнули за мною двері, залишивши невеличкий отвір в одній із масивних стулук. Щойно моє отетеріння минуло, я запитав, що трапилось. Двірник засміявся й одказав: «Вам буде ліпше тут, аніж надворі, товаришу!» Згодом я дізнався, що козаки стрілятимуть на проспекті трохи вище. По кому? По демонстрантах, які звели барикаду нижче від нас, – так мені сказали... Люди, котрі опинились поруч, аби перечекати шквал кавалерійської атаки, виявилися терплячими й цілком спокійними. Дехто навіть жартував, але більшість чекала мовчки; хто міг – зіперся головою на мур. Скільки подібних сутичок вони переcheкали за минулий рік?.. Позаяк я зайшов останнім, то стояв біля отвору у брамі, крізь який поліціант видивлявся, чи не завершилась іще стрілянина козаків; тож і мені виднів цей дивовижний бульвар, ніби ширший од безлюддя, а ще – меланхолійне погойдування лучковатих ліхтарів і рівномірне нагромадження снігових кучугур... Саме згадав, що якось узимку 1916-го пополудні вийшов із госпіталю, де лікувався від малярії, і став свідком подібної евакуації населення на цьому самому бульварі кількомастами метрами нижче. Тоді до Києва завітала якась Велика Княжна чи навіть Імператриця – навідати поранених. Тоді тротуари також миттю очистили від натовпу за допомогою якихось невидимих осіб, які зібрали громадян у бічних вуличках і на подвір'ях; на бульварі ж залишили лиш кількох дуже поважних персон, що їх, либонь, залишили на лавках за чиеюсь рекомендацією. Придворний екіпаж промчав повз нас із кількома поліціантами попереду й із дивовижно гарним офіцером-уланом, що гнав чвалом на рівні королівських дверцят. Я знову чітко уявив підстаркуватого службовця в уніформі, який виструнчився на тротуарі з портфелем під пахвою й кілька разів низенько вклонивсь уже подаленілому екіпажу усім своїм масивним тілом.

Збігали хвилини, а ми й досі не побачили жодного вершника і не чули жодного пострілу; попри позірну байдужість до подій за брамою, вимушені чекальці пожвавішали.

– Ну то як, городовий? – почувся за мною соковитий молоденький голос. – Ви ще довго будете тримати нас у цьому льоху? Ті товариші вже давно дали драла нижче по вулиці, щойно на них війнуло козацьким духом...

Слова ці вихопились у юнки, ще зовсім дитини, в якій на оксамитовому капелюшку яснів університетський значок. Вона стояла проти муру в місячному сяйві і сміялася блискотливими зубками. Слова її відлунили сміхом кількох осіб, долинули також перешепти, але більшість довколишніх громадян розважно обрали мовчанку,

ніби й не почувши її репліки. Я обернувся до неї, оскільки здалось, що мене вона розглядала якось намішкувато; зрештою, усвідомив усю кумедність ситуації, коли солдат в уніформі мав ховатись за брамою, чекаючи, коли за нею скінчиться сутичка.

– Дозвольте мені вийти, – проказав я до поліціанта досить голосно (щоби змогла почути моя молода сусідка), – я не маю часу тут сидіти!

– Не можна, товаришу, не можна, – відповів той, похитавши головою. – Час тут нічого не важить; трохи згодом упевнитесь, що тут значно краще, ніж там, на вулиці. Він знову радо повторив ці свої слова; то був привітний посивілий чоловік у чорній шинелі з медаллю ще часів японської війни.

– Але поки що нічого цікавого не видно, – вела далі невгамовна юнка, – і через цих добродіїв більшовиків наша вечера вихолоне...

Цього разу із глибини темного подвір'я долинули агресивні голоси. Там розташувалася зграйка зовсім юних безробітних, які никали містом без діла, тож їх одразу ж задіявали до участі в заворушеннях по різних районах. Коли якась пекарня мала зачинятись – попри величезну чергу за хлібом на тротуарі, – або якийсь м'ясник за дорого спродував свій товар, або в якомусь трамваї вибухала перепалка між офіцерами й рядовими, – тут-таки, наче за помахом чарівної палички, хтосьна-звідки вигулькував один із таких-ось юних правопорушників, і миттю на кривілі трамваю чи на підвіконні крамниці з'являвся оратор, а з ним – кілька людців, ладних ламати бруківку чи навіть роздавати невдоволеним громадянам револьвери. Атож, тепер із тіні ці людці погрозово звертались до моєї сусідки, що даремно ставала навшпиньки, силкуючись їх розгледіти: між ними розливалось ціле болото людей, занепокоєних цією сваркою, хоча вони чітко й демонстрували свій нейтралітет, вдаючи відсутніх, зіщулившись і потупивши зір.

– Мамзеля дуже квапиться! – гаркнуло злодійкувате голосище. – І про що ми думали, як ото затівали революцію, як через неї мамзелі спізняються на здибанки?

– І справді: ніяк не збагну, про що ви думаєте, – гостро відрізала юнка, – бо коли вже ви влаштовуєте революції, як щойно мені повідомили, то дарма ховаєтесь так далеко. Городовий, випустіть-но, будь ласка, цих панів – нехай перекинуться слівцем-другим із козаками! Самі ж бачите – як їм припекло!

– Це ми тобі зараз скажемо слівце-друге, буржуйко! Контро! – раптом grimнув зовсім поруч із біса дебелий солдафон. – Та ця шльондра тужить за своїм Распутіним – швидко його вкоськали, бач, не встиг із нею навітшатися!

Молодь у глибині подвір'я заплескала в долоні; якийсь старигань із потертим портфеликом під пахвою блимнув на юнку з осудом: «Ну нащо ж ви?» – почав був він, але вона знову залилася сміхом.

– Ну звичайно ж! Нащо я мала бовкати те, що у вас самих на думці, еге ж, замість мовчки чекати, коли отой жидяра Бронштейн продасть нас із усіма бебехами у Брест-Литовську! Тут тулиться з півсотні чоловіків, а там, за брамою, іде боротьба «за» чи «проти» більшовизму, за чи проти вашої Вітчизни; тут, серед нас, – чотири десятки патріотів і лише десяток шмаркачів, що іменують себе більшовиками, але і перші, й другі терпляче чекають, коли там усе минеться, а тоді покірно запитають: «То як, що нового? Хто ж тепер нам за пана? Кому підставляти голову для нашійника – Леніну чи якомусь іншому новенькому Царенкові?». А ти, – додала вона, звертаючись до велетня, який щойно її образив, – ти носиш уніформу, пишаєшся своєю червоною

кокардою, а сам ніколи не воював, бо якби ти був справжнім солдатом, то не ховався б тут, коли твої товариші мають стріляти по тій мерзоті, що заचाїться під лавицями бульвару й ізвідти стрілятиме козакам у спину...

Солдат заходився протискатись поміж іншими громадянами, вигукуючи, що він цій молоденькій крикусі стулить пельку, – нехай гляне, як він її тут «боїться». Поліціант силкувався зупинити й угамувати шаленця, раз у раз кличучи його «земляком», себто, мабуть, селянином, як було заведено за царату (замість обов'язкового нині звертання «товаришу»); вояк його відпихав, а з глибини подвір'я на допомогу солдафонові протискалась якась шпана. Звідки тоді взявся в мене той сміховинний порух – порятувати юнку? Адже вона нітрохи не потребувала мого заступництва! З її гартом можна було битися насупроти цілого полку; а ще ж, із огляду на те, як повільно просувався до неї крізь натовп вояк, як неквапливо поспішали йому на поміч юні партизани, ладні тільки прикрити його тили, – в усьому цьому вгадувалося, що ніхто навіть пальцем не мав зачепити дівчатко, а всю ту бучу здійснюли хіба для бадьорості духу. Отже, я кинувся пристрасно обороняти юнку, бовкнувши, що тут ніхто її не скривдить, – це зухвальство можна було пояснити тільки дитячим бажанням вісімнадцятилітнього парубка показати свою відважність. Реакція громади була миттєвою – ніхто не роздумував і миті; більшість людей злучилися супроти мене, у наступ кинулися навіть найбайдужіші та найпоміркованіші. Кращею оканув зиркнув на мою протезу – та лише усміхалась, поправляючи коси, і мені здалося, буцімто вона знову бере мене на глузи. Кожному схотілося образити іноземця; службовці та старигані – всі ті журливі, які допіру води в рот набрали, зараз гукали до мене зусібіч: «А ви чого сюди лізете? Ми тут усі – росіяни й самі дамо собі раду! Ці чужинці гадають, що завжди диктуватимуть нам свою волю! Досить ми вже навоювалися за вас!» Жіночка, що вигукнула останню фразу, яро вимахувала над головою кошиком із харчами, і це здалося мені апофеозом тутешнього шаленства. «Так, авжеж, ми вже досить навоювалися за вас!» – рокотало усе подвір'я. Височенний вояк ухопив мене за комір шинелі, я різко відштовхнув його, але до нас уже підступали більшовики – цього разу їм ой як кортіло набити мені піку, помстившись за свої образи, адже юнку натовкти вони не зважились... Але дівчина й цього разу блискавично опанувала ситуацію.

– Панове! – гукнула вона.

Саме «панове», а не «товариші»... Громадяни давненько не чули цього слова й од несподіванки стали, як укупані.

– Панове, цей юнак гадав, що ви ось-ось ударите жінку, і захотів заступитися за неї – в чому ж його вина?

– А ви не бороніть його, баришня! – промимрила жіночка з кошиком. – Всі вони – однакові, гадають, що вони тут були панамі й панамі зостануться...

– Але ж, матінко, хіба ви бачили колись, аби над нами панували бельгійці? Мабуть, ви просто не знаєте, що він – бельгієць; ваша правда: французькі й англійські дипломати добряче нам дозволили, авжеж, і саме через них ми вклепались у цю війну... Зрештою, ви так гадаєте, бо вам це сказали, а насправді нічого не знаєте – як і я, до речі... Але цей чоловік – бельгієць, матінко, він – із тієї малесенької країни, в якій навіть армії не було в чотирнадцятому році, коли на неї напали, – ну, згадайте ж...

І як це їй вдавалося привертати увагу всіх отих людей? А я стовбичив розлючений, спустошений, відданий на поталу посміху і ніяк не міг збагнути, яким ди-

вом замість ролі захисника скривдженої, що її так і не втнув зіграти, перетворився на підопічного цієї дівулі, яка зростом не сягала навіть мого плеча... Юнка вміло підтримувала дискусію, силкуючись перевести увагу всіх від моєї скромної персони на себе; їй відповідали гостро, але зі своєрідною поштивістю, тож коли один із безробітних молодиків став знову її ображати, його швиденько поставив на місце той-таки вояка, котрий допіру охрестив дівчатко «шльондрою». Саме тієї миті мені здалося, буцімто уперіщила злива – насправді ж бруківкою зі стукотом градин процокали кінські копита, – і всім одразу ж заманулося розгледіти військовий конвой. Вочевидь, через широчину бульвару здавалося, що козаків було зовсім мало; вони їхали колонами по шестеро чи по семеро; виблискували шаблі; коні здебільшого бігли клусом; і хоча нічого надзвичайного в тій нічній процесії на широкій вулиці у місячному сяйві не спостерігалось – утім, вгадувалося в ній щось ніби фантастично-чарівне... Козаки проїхали; городовий висунув голову за двері, проводячи їх поглядом. Цокання копит послабшало й нарешті стихло, а жодного пострілу ми так і не почули.

– Ось і все, – промовив поліціант, – а ті люди, мабуть, порозбігались... Можна виходити.

Отже, ми вийшли; височенний солдат, минаючи юнку, ніяково попрощався з нею; решта ж громадян розійшлися, миттю про нас забувши, тож на тротуарі ми залишилися віч-на-віч. Одразу ж із усіх бічних вулиць і підвір'їв сипонули юрмища люду – всі далі бігли у своїх справах, ніби нічого не сталося; бульвар прибрав свій звичний вигляд, хоча, може, трохи пожвавішав, адже громадяни поспішали надолужити згаяний час. Моя рятівниця усміхалася й чекала, коли щось скажу, тож ми пішли бульваром угору мовчки. Я неабияк зніяковів і ще лютівся на себе за той кумедний геройський порух; гнівався трохи й на неї, адже саме її непоступливість викликала суперечки у громаді; моя думка була суголосною з думкою тих розважних людей, які допіру гостро засудили її випад: справді, чому це якась шмаркачка мала проковувати сутички, коли сама гаразд розуміла, що маленької іскорки у цьому місті було досить, аби розпалити вогнище? А втім – вона виявилась гарненькою у своєму беретикі на розкошланих пасмах, хоч і скидалася на пажу; згодом її профіль мав би стати по-чоловічому вольовим, але поки що чарував чистою красою отроцтва; в її поведженні відчувалась і рішучість, і лагідність, а ще – якась мінлива плинність: складалося враження, буцімто юнка пливе суголосно із якоюсь зачасною веселою музикою та співом, що бриніли у ній повсякчас... Вона заговорила першою:

– Я маю подякувати вам, пане. Через мене ви встряли у цю сварку...

Я одразу ж урвав її і запевнив, що добре тямив – вона геть-таки не потребувала моєї допомоги, а згодом сама оборонила мене від громади.

– Не кажіть ви такого, – відказала юнка, дуже чисто засміявшись, – адже це означатиме, що ви образились... Чи таки образились? Певна річ, ви не подаруєте мені ролі заступниці...

– Ні, ображатись маю лише на себе за свою недоладну роль, – відповів я, – не мав права на таку дурну витівку.

Вона заперечила веселеньким тоном:

– Та ні-бо, ви були на висоті! Затулили мене грудьми, наче щитом... Справжній Дон Кіхот!

– Красно дякую, – люто відрубав я, – дуже добре вас розумію, але знову кажу: я й

сам добре відчуваю, що став для всіх посміховищем...

– У нас тут посміховищем Дон Кіхота ніхто не вважає, – відказала вона значно поважніше.

Запала трохи ніякова мовчанка; ми пройшли ще кілька кроків поруч; після участі у прилюдному диспуті, який організувала ця панна, нишком милувався її живою красою. І раптом мені сйнуло, що це, мабуть, уперше за чотири роки я супроводжую дівчину; таке несподіване відкриття дуже мене потішило. Люди минали нас, навіть штовхали, адже ми пливли бульваром надто повільно. Я гадав, що вона подасть мені руку й попросається, але розмову нашу хотілося продовжити, хоч і відчував – не стане духу.

– А ви вже давно у Києві?

Отже, розмову завела вона; крига між нами скресла, і я раптом відчув, що ми потоваришуємо, – все напруження, здається, минулось. Юнка хотіла знати, де ми воювали, скільки нас було у частині, чи привезли ми до Києва броньові машини і в якій кількості, чи були серед нас більшовики або ті, хто їм співчував, чи планували битися разом із українською армією супроти Муравйова. Я залюбки детально відповідав на всі її запитання. Двічі або тричі намагався змінити тему розмови, але присутність на околицях Києва боездатної, організованої військової частини, з певною кількістю гармат і кулеметів, вочевидь, цікавила її значно більше, ніж я сам.

– Я живу тут зовсім поряд, – повідомила вона, зупинившись на розі тихої вулички, за якою мало починатися передмістя. – Зайдете на хвилику? Моя мати дуже зрадіє, коли побачить живого бельгійця. Маю зауважити, що сама я – полька і маю родичів, які знайшли прихисток у Бельгії після повстання 1863-го.

Отже – полька! Тепер мені стало зрозуміло, звідки взялась та приємна легка наспівність і шепелявість у її російській вимові. Вона повела мене сходами; подзвонила на третьому поверсі, і їй відчинила молодесенька служниця; літня пані у глибині передпокою відхилила двері до вітальні, а у якій виднівся накритий стіл; на юнку вона глянула з осторогою.

– Ну нарешті! – вигукнула вона. – Ах, ці твої комітети...

Але кінцівку речення я не розібрав, адже говорила пані не російською, а польською; до того ж, помітивши мене, вона зупинилась. Юнка хотіла була мене представити, але зауважила, що не запитала мого імені, тож зробила це тут-таки й переказала його матері.

– А мене звати Лівія, – промовила вона до мене, чіпляючи беретик на вішаку.

Літня пані дещо церемонно запросила мене до столу; вона силкувалася розмовляти зі мною французькою; донька швиденько розповіла про загін козаків і про інцидент на подвір'ї. Мати анітрохи не здивувалася – молоденька служниця вже повідомила їй, що в їхньому кварталі спалахнули якісь заворушення, тож бити годину старенька тривожилась, чекаючи повернення доньки, яка, проте, жодних сутичок не боялася.

– Ну що ж це за життя таке, пане? Мій чоловік загинув одразу ж після оголошення війни, сина в 1916-му взяли в полон, а тепер навіть донька бере участь у зборах якихось політичних гуртків, легковажачи навчанням задля якихось нарад, додому з'являється дедалі пізніше, а в місті ж – дедалі небезпечніше!.. Але цю пристрасть до політики вона успадкувала від нашого роду – вже понад століття, мій пане, в кожному поколінні у нас обов'язково були політичні в'язні... Тож Лівія продовжує справу дідів своїх... Вона заспокоїться лише тоді, коли викрие всі вади більшовизму.

— Це я помітив, пані, — відповів я, детально розповівши, як донька організувала політичну демонстрацію в нашій схованці... Гадав, що матиму втіху почути, як мати бодай трохи насварить своє чадо, та юнка й сама переможно заходілась оповідати про свої пригоди у найдрібніших деталях; матінка спершу тільки скрушно хитала головою, але невдовзі вже реготала разом із донечкою, ледве не плескаючи в долоні з радощів... Лівія також розповіла, як я намагався оборонити її від опонентів і як мене за це ледь не побили.

— Авжеж, — докинув я, — усе це дуже дивно. Навіть гадки не мав, що тутешні громадяни аж так ненавидять іноземців.

— Якщо добре поміркувати, це не здається вам дивним, — мовила Лівія, впавши у крісло. — У нас склалося досить тверде переконання, що від самого початку війни у чотирнадцятому році нас весь час водить за носа Антанта. Саме за намовою французів у перші воєнні тижні розпочали ми наступ на східну Пруссію, і цей наступ обернувся цілковитою поразкою біля мазурських і танненберзьких озер. Що ж до революції, то їй ой як сприяли, ба навіть викликали її інтриги Англії. Самі тепер бачите, куди вони всі нас завели...

Мати Лівії на хвилинку вийшла, тож ми опинилися самі.

— Усе ж не розумію, — заперечив я, бо прагнення юнки дискутувати несамохіть передалося й мені, — чому саме такі звинувачення здаються всім тим славним людям найважливішими. Усе ж таки дарма вони закидають нам те, що навоювалися за нас... Звичайно, росіяни боролися за Бельгію, але ж також боронили свій край, а все ж тим, кому зі щирим серцем допомагали, скажімо, мені, дивно чути звинувачення від добродійника. Ваші співвітчизники гадають, що допомогли Франції у 1914-му, то чому ж тоді так злостяться на неї за цю допомогу?.. Навпаки — маємо якомога краще ставитися до тих, кому підсобили у скрутний час, адже вчинили так із милосердя, чи не так? Знедолених маємо любити, сподіваючись на їхню вдячність...

— Авжеж, — відказала Лівія, — авжеж! О, ми добре знаємо п'єси Лабіша! Тільки ось його персонаж, мсьє Перрішон — аніякий не слов'янин, до того ж, мсьє Перрішон — особистість, а не ціла держава; тут — зовсім різні речі; а ще — той мсьє Перрішон насправді не зазнавав жодної скрути, рятуючись від ворога, тому й хизувався цим...

Тут зайшла літня пані зі служницею, що принесла столове начиння. Дарма я віднікувався — запрошували повечеряти так наполегливо, що просто не міг відмовитися, чи радше не хотів відмовлятися, адже ця вечірня пригода здалася не випадковим таланом. Тож сів до столу під порцеляновим абажуром. Довкола височіли меблі з темного дерева, геть схожі на серванти чи стільці доби французького короля Генріха II, які часто трапляються у вітальнях небагатих бельгійців; тут панував спокійний дух буржуазії, щось значно ближче до західної традиції, ніж у тих поодиноких російських оселях, де мені випало бути проїздом в інших тутешніх містах. Мимохіть шукав ікону на покуті й не знаходив її; зате над каміном висіло розп'яття. Із часів війни годі пригадати щось зворушливіше за оці поодинокі об'явлення мирного життя, життя перед великим лихом — того вечора мене навідувала тінь, образ минулого, котре намагався впіймати і якомога довше не відпускати... Поруч зі мною на журнальному столику в рамках стояло чимало світлин — на одній красіла Лівія на ковзанці, — і здавалося, що юнка (через стільки часу!) ковзала київськими вулицями, рухи її вражали грацією, якимось повсякчасним вистрнчуванням угору, що ніби підносило її у високості... Чому ж у неї тільки й мови було, що про наші броньовані

машини та наступ Муравйова? Мені ж так хотілося, щоби ця панна стала трішечки менш серйозною, щоби трішки скидалася на своїх бельгійських перевесниць ще до війни 1914-го, з їх вишуканим, але ще таким дитячим світиком, із якого мене зенацька вихопило військо. Та коли я спитав у неї про захоплення ковзанкою – відповіді не отримав. Натомість після вечері вони з матір'ю показали мені величезний шмат бавовняного полотна з білим орлом на червоному тлі, який висів на стіні. Три покоління їхньої родини дбайливо переховували цей герб у скрині, а в березні 1917-го він прикрасив оселю – саме тоді революційний уряд проголосив, що не заперечує, ба навіть підтримує автономію чи незалежність балтійських губерній, а також Польщі, України, Грузії та Сибіру. Нині ж подейкували, нібито Червона армія хотіла б установити свою владу над усіма звільненими територіями. Саме ця обставина, наскільки я зрозумів, спровокувала гостре засудження Лівією більшовиків.

Увесь вечір ми гомоніли про Польщу та про давно очікуваний кінець російської державності, а ще мені показали речі, які збереглися після депортації до Сибіру (за політичною статтею) котрогось із родичів Лівії. Слухав я все те неуважно, милуючись чорними оченятами юнки. Відкланявся десь по десятій і нарешті подався до казарми. Падав лапатий сніг, а здалеку, десь із боку Думи, долинали поодинокі постріли та посвисти патрульних загонів.

Ті таємничі постріли й посвисти доносилися з далечини майже щовечора, коли ми поверталися по широчезному шляху з непроникним виразом обличчя на дерев'яні ліжка наших казарм; здається, навіть нині я чую їх. Та пора нашого військового життя виявилась якоюсь непевною, хоча ми й намагалися вдавати безтурботних байдикувальників у цьому приреченому на смерть місті, хоча ніби й переймалися винятково тим, яким чином вижити на злиденні сорок рублів на щодень, що їх витрачали на чаювання в розмаїтих кав'ярнях, де після четвертої пополудні ще панували штучні веселощі життя, а також ілюзія безпеки. Пам'ятаю кав'ярню «Семадені», де від численних дзеркал із витонченими оздобами на стінах віяло старожитнім чаром, а навпроти цього закладу височів постамент од поваленого пам'ятника Столипіну; довкола ж монументу громадяни збили цілу піраміду з дошок із кричущо-яскравими зображеннями давнього й нового режимів; пам'ятаю кав'ярню «Континенталь», де героїчні метрдотелі щосили намагалися стерти ознаки воєнного часу, – там я навіть бачив негритоса в тюрбані, який подавав каву по-турецькому заскоченим од такої несподіванки матросам із Одеси, либонь, прибічникам більшовизму; пам'ятаю кав'ярню «Франсуа», де плелися підступні інтриги, а також кав'ярню Польську, де міг бачити (хоч і дедалі рідше), як на дозвіллі грали в шахи вищі генеральські чини у червоних кокардах на досить небезпечній старорежимній уніформі, котру вони мусили носити через нестачу штатської одежі. Як багато годин перебули ми у всіх цих місцинах у геть бездіяльному затуманенні, марно силкуючись уловити у місцевій пресі бодай якусь звістку про громадянську війну... А втім, Рада дозволяла друкувати лише пустопорожні та малозначущі відозви, і тільки у дедалі виразніших чутках серед громади, у безперестанному подорожчанні чаю та бісквітного печива (від нього ми зрештою мусили відмовитись), у дедалі більш відчутних ознаках злигоднів і заворушеннях на вулицях – у всьому цьому вгадувалося невпинне просування до Києва частин Муравйова, а також підживлення й поступове підбурювання більшовицького руху в місті, яке мало ось-ось вибухнути бунтом ізсередини.

Цей рух... Пишу про нього у 1927-му, і щойно довідався, буцімто у Ханькоу сик-хи, які допіру боролись за англійську концесію, нині перейнялися комуністичними ідеями, – тож уявляю повільну неухильну ерозію тамтешнього суспільного ладу, спричинену терплячою підривною діяльністю більшовиків; спостерігав її понад десятиліття тому – аж бачу, що вона успішно діє і в наші дні. Але ж о тій далекій порі я ще так мало бачив, тож не міг чітко простежити за тією дивовижною драмою, що її грали на кону довкола мене, не зауважував конвульсій міста, якому дедалі важче було боротись із власною недугою, – воно скидалось на людський організм, що, слабнучи, з останніх сил намагається подолати могутній вірус! Напади хвороби відбувалися на наших байдужих очах, однак очі наші нічого не усвідомлювали; нам здавалось, буцім тутешня боротьба точилася винятково за перемогу котроїсь із численних політичних партій; але їхні баталії мало обходили нас – уявіть, що ви опинилися десь у Південній Америці й мирно спостерігаєте за боями двох груп заколотників, знаючи хіба що назву угруповань, а не ідеї, які вони обстоюють, – саме так ставилися ми й до тутешніх федералістів і лібералів, націоналістів і союзників... Адже навіть гадки не мали тоді, що чути нами по двадцять разів на добу слово «більшовик» невдовзі пролунає на весь світ. Бувало, на великій київській транспортній артерії, на Хрещатику (а його риси зазнали суттєвих змін, коли після численних мітингів і хресних ходів на вітринах усіх ізраїльських торговців повивішували плакати з подяками панові Балфуру та вітаннями зі щойно визнаним Англією «національним домом» у Палестині), на цьому величезному торговельному шляху раптом вигулькувало два чи три десятки не дуже дисциплінованих вояків із рушницями в руках; вони радо гарцювали вулицею під цокання чобіт і звертали в якийсь бічний провулок, де кілька заколотників узяли штурмом невеличкий Форт Шаброль; тоді ми навіть гадки не мали, що ті слабенькі спалахи заворушень призведуть до повалення київської влади, до вкорінення прибічників Леніна, а водночас – до остаточного знищення давнього російського ладу, ознаменувавши встановлення невідомого нам режиму і взагалі нової ери... Ні, справді, нічого з явленого нам нині передбачити тоді не вдалося. Навіть уявити не могли всієї страшної патетики у боротьбі червоних із червоними, всієї, вочевидь, жажливої деморалізації соціалістів-революціонерів, що нарешті опинилися віч-на-віч зі страхітливим логічним завершенням революції, котру самі й наклікали; ми навіть гадки не мали, скільки драм розгорталося зовсім поруч у свідомості довколишніх людей, у цій самій кав'ярні. Але ж ми тут воювали, тож трималися тільки вірою у власні сили, у те, що маємо самі врятуватись од майбутнього жажливого потрясіння – тим-то й не хотіли аж глибоко занурюватись у тутешній революційний світ, адже щось у ньому таки неминуче мало відмерти.

Але в силі нашої була й наша слабкість: байдужість і відсторонення від життя не личили юнакам, які справді хотіли якимось чином позбутися надміру сентиментальності, проте навіть війна не змогла вберегти нас від прагнення іноді із запалом перейнятися тими страшними конфліктами (і навіть узяти в них участь), від яких триматися зовсім осторонь ми не могли. Чуючи безперестанні ярі перепалки між Василем і Данилом, бачачи Дашину зверхню усмішку, що мала означати поразку юного лейтенанта в цих дискусіях, я мав би стати на бік українського офіцера – попри певну сором'язливість, яку відчував поряд із цією дівулею із запальним чарівливим поглядом. А ще ж трапилася зустріч із Лівією – і відразу мені

якось несвідомо забаглося витворити з її образу об'єкт закохання. Йшлося саме про пошук об'єкта для сентиментального, зовсім юного чоловіка, адже потреба в почуттях, яку не мав чим задовольнити впродовж трьох літ воєнної кампанії, тепер вимагала уваги. Несподівана зустріч на київському подвір'ї (попри пережиті тоді приниження), спогадування про личко цієї панни, яке все наче сяло юністю в таємничому місячному сяєві, заспокійливий затишок вітальні, що в ній ми вечеряли під абажуром лампи серед меблів у темних тонах, майже родинна атмосфера, люба всякому військовому блукальцю, – усіх цих деталей виявилось цілком досить, аби наснажити романтичні мрії та прагнення жіночої ласки у вісімнадцятилітнього вояка... У незатишній казармі, де ми так довго чекали нагоди втекти до міста, вдивляючись у величезні вікна, за якими без кінця-краю сніжило на казармене подвір'я та на тренувальний майданчик, – саме там поволі-поволі, з потайною втіхою плевав я чарівливо-вишукане своє почуття, чекаючи від нього якихось нових радощів і болів; атож, саме о тій порі через усі втішні враження (хоча й не вловлював їхнього приводу) в естві моєму кипіла якнайпалкіша робота зі створення коханого образу... Коли збирався на побачення з Лівією, зі мною мали попрямувати до неї і внутрішні настанови на те, що вона – гарна й навіть чарівна, як-от під час прогулянок на схилах Дніпра у дивовижних садах широкими засніженими алеями, що вели з численними закрутами поміж чорних дерев ген аж на верхотури, на кручу, де ми спинялись над мальовничою панорамою білих долин закрижанілої ріки, – тоді юнка пливла поруч зі мною своєю неповторною ковзкою мінливою ходою, а я пив її слова, її рухи (як вона закидала за вушко пасемце темних кіс!), вирази її обличчя – все це підживлювало те почуття, завдяки якому щось у моїй душі запрагнуло єднання з нею. Ми спинялися біля балюстради, на терасі, що височіла над низовиною, – там Лівія вказувала на масивний міст із трьома нерівномірно великими ланками, далеко-далеко праворуч, – за ним стелилися лівобережні пляжі; а ще звідти, з Дарниці (як пояснювала вона), вочевидь, мав атакувати нас Муравйов, саме там мав спалахнути вирішальний бій за Київ... Коси її розмаював вітер, пестячи гоже личко, – мовби хотів стерти з нього всі тяжкі політичні конфлікти й військові плани, що ніяк не полишали думок юнки. Але вона тут-таки вольовим рухом ховала ті легенькі пасемця під велюровим беретом. На тій кручі понад озброєним містом Лівія на якусь мить здалася мені каріатидою на носі корабля. А я пильно дивився на білу-білу ріку, що сумовитим серпанком оперізувала столицю – аж ген до спустошених далеких сіл. Пригадував, як у 1916-му після майже всуціль переможного літа мені явився геть інший, синій Дніпро, а на ньому – кораблі з величезними колесами, товарні тягачі та легенькі човники зі студентами-веслярами і юночками; з другого ж боку, на довгому похилому березі, який нині цілком зливався із крижаною рікою, лежав золотий піщаний пляж, а на ньому купалося повно-повнісінько розмаїтого люду – усе нові жінки й чоловіки в різнобарвному метушливому шарварку роздягались і вбирались біля самої води...

Ми частенько виходили саме на той майданчик, котрий мав височіти над майбутньою битвою, і саме там, над широчезним полотнищем долин, заляклих у непорушному очікуванні, – саме там Лівія ділилася зі мною своїми страхами й надіями.

– Якби ж тільки ці українці були білими! – якось мовила вона. – Якби ж вони могли протиставити непохитному фанатизму червоних якусь іншу віру, якусь рівноцінну сліпу переконливу віру! Але ж ні – ці люди також – соціалісти, й також –

революціонери. Тим-то й уся їхня армія (чи принаймні мисляча частина їхньої армії) нині потерпає від докорів сумління, картаючись запитаннями – ану ж ті більшовики таки мають слушність?.. І все це – замість готуватися до бою! Зрештою, соціалістичні революціонери майже не відрізняються від більшовиків, відмінності між ними – у нюансах. І через такі дрібниці гинути ніхто не захоче...

Іноді мені хотілося трохи збити Лівію з пантелику, а разом удати зацікавлення всіма тими політичними перипетіями, тож запитав, як це вона могла вітати побудову сильної української держави, що мала б – на це вказувала історія – неодмінно стати ворогом Польщі.

– Авжеж, – спокійно відповіла Лівія, – українці знову стануть нашими ворогами, як це було й раніше. Але ми знову їх переможемо, як уже неодноразово перемогали, переможемо остаточно, і не лише на полі бою, – приміром, на Галичині русинське населення дуже швидко асимілювалося... Ні, для нас нині й повсякчас існує тільки один істотний ворог на Сході – це унітарна російська імперія. Якщо ж Україна зараз переможе, і ця перемога приведе до розпаду решток імперії, тоді й Польща виживе – незалежно від того, чим ця війна завершиться у Європі.

І на підкріплення сказаного вона оповідала про багатьох героїв, про численні бої, наводила статистичні дані, цитувала праці з політичної економії – тоді її мовлення запруджували малозрозумілі мені абстрактні чужоземні поняття. А ви маєте зрозуміти – війна вирвала мене, шістнадцятилітнього, із зовсім іншого світу: в ньому я вчився легкого флірту серед пустопорожніх балачок чарівливих юнок під час вечірніх танців або тенісних партій, коли серед шепотіння англійських слівечок, серед тенькання ложечок на чаюваннях, або ж серед вистрибів молоденьких біленьких тенісисток довкола картатої сітки на любій оку вологій червіні розтертої цегли – атож, серед усього цього світику починав навчатись я різноманітних елегантних манірностей; упродовж останніх трьох літ саме тужливий спогад про останнє довоєнне літо, сповнене легкого кокетування, вишуканих, але ще таких дитячих забавок отрочтва серед ясних дівочих сукенок, саме цей спогад я проніс у чорному трюмі вантажного судна, що доправило нас через Льодовитий океан до Архангельська, а також крізь довгі зимові ночі у Галичині. Тож саме на поновлення цих давніх вражень і чекав у товаристві Лівії, але ж навіть тіні фривольності чи безтурботної грації у цій юнці не спостерігав. Вона дивувала мене, ба більше – щоразу розчаровувала мої сподівання, щоразу руйнувала мої заміри щодо поступового закохання в неї. Зрештою, ця юнка не могла здогадуватися про ті ігри із промовистим мовчанням, легкими усміхами й недомовками, у які ще так по-дитячому бавилися мої подруги в 1914-му, поволі, але ретельно впливаючи отой п'яний, наче молоде вино, любовний трюнок у келих, із якого я ледве-ледве встиг пригубити перед війною. Іноді, споглядаючи Лівію з невпинним бажанням потрапити в полон її чар, мені являвся вираз, бачений колись на іншому обличчі на вечірньому концерті в парку або ж під час прогулянки недільного ранку; однак, щойно я намагався вловити цей відблиск іншого життя – він тут-таки згасав. Якщо ж сам ніяково заводив якусь сентиментальну розмову, це юнці анітрохи не подобалось, тож удавала, що нічого не чула з тієї балачки і далі викладала свої поважні міркування, доводячи, нібито перемога України пішла б на користь возз'єднанню Польщі. Її тілу бракувало жіночності, тож Лівія не справляла враження таємничості, отого зворушливого трепету, що його відчував поряд із моїми паннами з далеких спогадів – за тими пан-

нами сумував досі. А втім, хоч я й далі наснажувався думками про Лівію, ночами, на дерев'яній лежанці, у спекотній від дихання та мріянь тридцяти молодиків казармі, у сні мої приходила не вона, а Даша. Уявляв, як торкаюся ніжно-плинного фіолету її шовкової сукні, в якій об'явилася переді мною ця панна першого вечора. Тож навіть після пробудження на вустах моїх гірчив сумовитий присмак фіалкової води, ніби зачерпнутої з найпотемніших глибин Дашиного тіла.

Дні минали; до Києва прибували нові військові частини, хоча ми й не знали до пуття, чи це було підкріплення з півдня, а чи командування відкликала з війни ті загони, яким більше не довіряло. Для цих солдатів бельгійський полк звільнив Бендерські казарми, тож ми мали перебратися до середмістя, до підземель Михайлівського монастиря; то були широченні склепінчасті підвали з вибіленими вапном і викладеними світлою плиткою стінами, з високими вікнами, – тож від темряви ми не потерпали; вочевидь, до виселення звідси монастирської братії в цих льохах мали бути кухня та пральня. Військове життя, зведене до мінімуму в Бендерських казармах, тут узагалі зійшло нанівець; тільки шофери з унтер-офіцерами майже щодня працювали – відправлялися на святошинський вокзал, де ще й досі стояла наша техніка, і звідти їхали вантажівкою за місто, щоби придбати борошна, картоплі та іншого продовольства для споживання під час мандрівки з Росії додому; тоді як у Києві не вистачало продуктів, за якісь три години автомобільної їзди звідси за просто можна було придбати вдосталь усього необхідного. Нам заборонили військові маневри і навіть вправи на монастирському подвір'ї, адже звідти крізь широкую браму видніла вулиця – могли виникнути прикрі непорозуміння. Переклик робили ополудні й увечері; в інший же час бельгійські вояки могли скільки завгодно тинятися містом, чекаючи від'їзду. Тож я щодня бачив або Лівію, або Данила з Василем, часто й у товаристві Даші. Василь дедалі палкіше виступав на підтримку більшовиків, раз у раз уриваючи промову й шукаючи очима Дашиного схвального погляду. Данило іноді зникав із наших звичних пунктів збору на два-три дні, а коли повертався, мусив знову з утомленою приреченістю витримувати нападки свого приятеля, а також задержувати підбурювання його спільниці, в якій навіть мені важко було не вгадати агента Совітів. А втім, юнка геть-таки не скидалась на тих нишпорок, що їх українська влада час від часу показово виловлювала по місцевих борделях. Даша була не з тих вульгарних перекупок-інформаторок, котрі за потреби могли донести не лише на українську владу, але й на більшовиків; наша панна не зважала на присутність офіцерів або службовців Ради і відверто ганила тутешній режим; правда й те, що в цей час опонентів чинної влади майже не переслідували, мабуть, усвідомлюючи, що вони самі невдовзі можуть опинитися на чолі держави; тож навіть супротивники більшовизму, почувши, як Даша підносила Леніна, намагалися триматись від неї чимдалі, щоб не привести Боже не встрати в суперечку з цією юнкою. Свідченням її твердих переконань були не довжелезні промови, а коротенькі, зате веломовні, репліки чи вигуки... Я мав змогу порівняти непоступливий політичний запал Даші з безкомпромісністю Лівії і не міг не відзначити дивний контраст при зіставленні цих двох цілком упевнених у собі, навіть бойових жінок, перейнятих вірою в свою справу, із двома знайомими мені чоловіками, Василем і Данилом, паралізованими тривогами та роз'ятреними ваганнями; перший із них поволі позбавлявся давніх суперечностей: нині обстоював суто абстрактний більшовизм у химерному туманці розпливчатої утопії, а жакливого втілення її на

практиці свідомо волів не помічати; другий мій приятель, український офіцер, якого спонукало до сповідуння тумануватих марксистських теорій, мабуть, єврейське коріння (як слушно зауважила одного вечора Даша), тепер підпав під вплив низки супротивних факторів, і це не давало йому спокою: з одного боку, бажання командувати військовими тримало його в українській армії, де так швидко він здобув досить високе становище (що тішило його себелюбство, надаючи впевненості в собі, як, вочевидь, і надто яскрава уніформа), – сприяла цьому й суто прагматична потреба у збереженні поважних батьківських статків, яких Данила мав позбавити остаточний прихід комуністичного режиму; разом із тим, він був чоловік шляхетний, у ньому ще жеврів отой патріотичний ентузіазм, який спонукав юнака на боротьбу з імперіалістичною Німеччиною, збереглися рештки віри у присягу, дану колись союзним військам, а з іншого боку, наш колишній перекладач боявся зробити хибний вибір, не хотів убивати простих росіян, яких, зрештою, також ошукали – багатющими ілюзіями... Та чи про ілюзії йшлося насправді? Чи, може, більшовики прагнули втілення в життя високої мрії про всезагальну справедливість і добробут, яким Данило мав стати на заваді – при тому, що й сам дуже добре бачив усі вади царського режиму, адже якраз проти них і бився з таким запалом, обстоюючи справу революції на численних військових зборах? Справді, то був трагічний час, коли відчувати цілковиту впевненість у своїх переконаннях могли хіба ті, хто присягав на вірність Цареві та зберіг цю сліпу вірність, або ж ті, хто хотів служити лише новому Цареві – Леніну. Решта ж людей, перейнятих прагненнями побачити й досягнути істину, не мали жодного певного підґрунтя для розмислів, тож російський дух, за природою своєю – неспокійний, борсався у нетрях ідей і догм. Хто ж був тоді справжнім патріотом? Червоноармійці, що жертвували ідеєю Вітчизни, а насправді боролися тепер за відновлення колишньої імперії? (Таж саме вони могли з часом стати основою оновленої – а може, й вічної – російської армії для командування якою знайшовся б новий Брусилов чи Гутор?) А може, справжні патріоти були серед українських самостійників, які декларували вірність російським традиціям і хотіли продовжувати розпочату Царем війну, а ще – обстоювали небезпечний і згубний принцип федералізації (через що вже позбулися частини колишніх територій), а його ж брали на озброєння все нові й нові регіони, хоча підтримували ці від'єднання, здається, лише зацікавлені в них іноземні держави... Хто мав слушність у питаннях соціальних? Більшовики поставили перед собою нездійснений, а тому приречений на катастрофічну перспективу план, натомість у Центральній Раді взагалі, здавалося, жодного чіткого плану дій не існувало: український уряд удавався до якихось нерішучих півзаходів, вірив у можливість якоїсь незрозумілої перехідної революції за Керенським, хоча ідея ця виявилася зовсім не на часі... Який шлях мали обрати люди? Запитань, знову ж таки, не виникало тільки в тих, хто стояв за Царя чи за встановлення якоїсь нової форми буржуазного ладу, або ще – у прибічників Леніна... Таким чином, після стількох палких дискусій і вибухів люті, свідком яких я став, поволі мені почала прояснюватися позиція моїх друзів. Коли ж полишав їх і потрапляв до помешкання Лівії, коли опинявся посеред того затишного, хоч і не зовсім гарного інтер'єру, котрий, щоправда, так мені тоді подобався, юнка також безперестанно торочила про право народів на самовизначення та про світову революцію. Для підживлення вимріюваної сподіванки на ніжність мені дедалі важче було вловлювати в Лівії бодай тінь граційної усмішки, що, втім, іноді випадково з'являлася,

скажімо, коли моя панна зиркала на своє відбиття в люстрі; часом, поодинокими вечорами, таланило помітити в ній легку змореність і тиху лагідність – після збурення її душі під час політичних дебатів на гімназійних зборах. Тими вечорами я також міг потайки втішатися ледь усвідомленим почуттям не надто пекучих ревнощів до її колеґ-гімназистів.

Тимчасом статки Василя вичерпувалися; поки він справно сплачував за кімнату, господиня готелю не робила жодних зауважень щодо його крамольних політичних висловлювань; тепер же докоряла йому за них і навіть погрожувала донести на нього поліції. І хоча нашому приятелеві нічого було перейматися тими погрозами, адже схожі міркування озвучувало чи не півміста – утім, через оті безперестанні гиркання з господинею Василь став іще лютішим та ще непоступливішим. Єдиним заспокійливим засобом і розрадою для нього стало викладання перед закладкою в мовчазній красі Дашею ідей своєї діалектики, адже гадав, що юнка їх поділяє, – тож гнівно атакував Данила, сподіваючись загнати його на слизьке.

Одного вечора ми вечеряли вчотирьох у невеличкому робітничому ресторанчику неподалік від Василевого готелю – овочевим супом, телятиною та кефіром на десерт; наш оборонець комунізму, розглядаючи крізь окуляри темні балки стелі, славив майбутній більшовицький імперіалізм.

– Минув час диктату свободи, – кричав він, – для окремих індивідів і для цілих народів має бути встановлено вищу дисципліну, котра зведе нанівець безперестанну жагу вдоволення нищих індивідуальних і колективних інстинктів, знущання ледачих рас над колоніями, а також ненажерну експлуатацію власниками заводів і земельних угідь. Тепер час свободи – позаду; Керенський усім цим абсурдом довів, що людям не можна давати волі. Ми вже відчули на собі першу стадію революції, коли солдат міг вирішувати – воювати йому чи ні, залишатися на фронті чи вертати додому; навіть коли у наших частинах ловили крадія, завжди з'являвся добросердий громадянин, що з апломбом виголошував: «Нащо ви його арештуєте, братове? Він вільний узяти те, в чому має потребу, адже всі ми тепер – вільні!» Вочевидь, у будь-якій іншій країні, крім Росії, постраждалий мав би заперечити, що й він вільний натовкти пику злочинцеві, але в нас ошуканого чоловіка дуже легко переконати у свободі інших, тож цей бідаха ствердно кивав головою (а з ним – і решта людців), тимчасом як злодюга тихесенько втікав од кари, поки в тупій макітрі постраждалого мав заврушитися бодай якийсь аргумент на свою користь... Ось ця сваволя і збурила бродіння в лавах нашої армії, а тепер – довела до Брест-Литовських угод, завдяки яким німецькі військові й консервативні сили розчавлять своїми чобітьми зародки нашої революції. Ні, не можна залишати людям права вибору – їм слід лише диктувати правила. Те саме стосується й цілих народів, якщо вони не можуть скористатися правом на самовизначення. Ось чому я підтримую загони Муравйова – нехай уже нарешті приборкає, Даниле, всіх цих твоїх генералів, міністрів-соціалістів, банкірів і військових торгашів; даремно-бо начепили вони на себе червоні кокарди – одного погляду на них у цьому голодному місті досить, щоби збагнути: вони – з раси марнотратців. Не знаю, чи принесе Ленін світові щастя, адже з наших підручників із політекономії марксизм викидали, але чого тепер варті оті наші підручники з політекономії? Хай там як, а я, здається, бачу тих, хто має побудувати моральний суспільний лад, хто заборонить оце марнотратне безробітне животіння і встановить цей новий лад по всьому світі. Анархіст Керенський у дурній сліпоті

своїй дозволив російським провінціям від'єднуватись від центру згідно з їхніми ницими інстинктами та закоснілими природними вадами, а ось Ленін міцною рукою збере їх знову до купи і змусить до корисної праці – і хай зробить це вогнем і мечем, як за давніх часів зробив Магомет. Але й на цьому комунізм не зупиниться... Його заклики до праведного бою, до єднання пролетарів усього світу мають зібрати новий хрестовий похід, нову священну війну. Але ж першочергове завдання – відновити єдність майже знищеної нині Росії і встановити в ній нові закони: це має бути самовідновлення через очищення від скверни, яку занесли сюди ці пруські солдафони. А невдовзі нова Росія має сповістити всьому світові: доба свободи, доба розпусти – позаду...

Данило слухав Василя мовчки; його гарні пальці нервово посмикували білі аксельбанти на уніформі офіцера Генштабу. Даша дивилася на нього пристрасно; оскільки промовець просторікував у клубках диму, що здіймалися до самої стелі, Данило похилив голову, а на мене вона ніколи не зважала, юнка скинула з обличчя машкару зверхньої байдужості і з тінню остраху ледь нахилилася до обличчя офіцера, яке мінілося від розмаїтих думок. Врешті Данило провів рукою по чолу – наче відігнав якусь спокусу чи страхи – і я зауважив, як тієї ж миті рука панни затремтіла й піднеслася, мовби хотіла йому допомогти, відвернути всі лиха, або ж приголубити... Та він обернувся до неї – і Даша знов одягнула маску погорди, кинувши йому якусь насмішкувату фразочку. У глибині цієї прокуреної зали ми, певне, мали химерний вигляд! Ось за сусіднім столиком якийсь щасливий унтер-офіцер улаштувався поміж двох юнок у шаликах і дивився, як утішно вони ласували соняшниковим насінням, засіваючи підлогу чорним лушпинням. Іноді я згадую ці посиденьки з неймовірним подивом: як це доля могла закинути мене у віці, коли саме закінчують клас риторики, – по трьох літах війни – до цього ресторанчику, де поруч із моєю уніформою барви хакі яснів до блиску начищений строкатий стрій Данила, чорний вицвілий злидений кітель Василя та синьо-червона шовкова туніка Даші, явлена нам того вечора?.. Але ж тоді все це мене анітрохи не дивувало; юні літа мої приймали як належне усі ті пригоди й мандри, усі ті дарунки, що їм перепадали; тож почувався цілком природним свідком драми, що гралася довкола, споглядав, як обличчя Василя розцвічувалося світінням його месіанського запалу, наслухав, як із потайним бажанням реваншу цей бридкий чоловічок накликав революцію-покарання, і хоча не мав певності щодо того, чи зможе вона встановити новий суспільний лад, зате був цілком переконаний, що з нею зітруться з людських облич радість життя, а на всіх, хто мав змогу втішатися красою цього світу, впаде заслужена кара... Цього разу промовець говорив, не шукаючи підтримки у Даші, – не хотів бачити поруч із собою красу, – погляд його блукав під сумним ореолом курива й вечірніх ламп, а також у невідомому майбутньому, що мало помститися всім за страждання аскетів, бридкуль і злидарів.

Коли того вечора я щодуху біг із задущливої таверни по ожеледиці тротуарів униз до монастиря, здалося, нібито з неба, з боку Дарниці кілька разів блимнули мовчазні спалахи далекої канонади.

Як і слід було чекати, з першими ж пострілами гармат у Києві розпочалося заворушення; воно спалахнуло з дивовижною злагожденістю, наче об'єднавши зусилля всіх отих дрібних сутичок біля пекарень, усіх тих бійок на перехрестях вулиць, які ми спостерігали останніми тижнями. Перед повстанням випав якийсь химерний, аж

надто тихий ранок, вулиці спорожніли, наче під час сонячного затемнення, і в цьому неприродному затишші поодинокі перехожі квапилися хтозна-куди, мовби хотіли наздогнати чарівний світанок на обрії. Але зненацька з усіх боків бурхнула буря. Нам наказали залишатися в монастирі, адже довкола нього раптом застрекотіли постріли й кулеметні черги. Наші вояки марудилися у підземеллях; дехто жалкував за післяобіднім побаченням, двоє чи троє з просто-таки дитячою цікавістю стовбичили біля брами, раз у раз зиркаючи надвір – дізнатися, чи ж нарешті укоськали отого українського велетня, що влаштувався на сходах ганку над тротуаром і звідти гатив із ручного кулемета, відстоюючи ввірену йому вулицю. Пополудні докола монастиря почали бити зі снарядів, тож мешканці найближчих будинків, прокравшись через церковне подвір'я, почали звертатись до нас по притулок у наших підземеллях. Тільки тоді в мене майнула приголомшлива думка: треба ж порятувати Лівію! Досі я чомусь не здогадався, що їй може щось загрожувати, адже здавалося: після цих вуличних боїв знову зміниться уряд, а кияни перебудуть пору сутичок по домівках, а невдовзі відновиться звичне життя; зрештою, навіть падіння кількох снарядів у великому місті не мало б становити значної загрози. Але невже ж Лівія залишилася вдома? Невже не побігла одразу ж на барикади? До того ж, якщо тутешні мешканці вважали за потрібне пересидіти бої в монастирських підземеллях, шукаючи притулку та захисту, вона також мала потребувати нашого заступництва. І хоча я вже ледве не втомився від марних спроб полюбити юнку, сама думка про її можливий порятунок, про нагальну потребу визволити її від небезпечних повстанців і про приведення її до нашого сховку, де вона могла перебути всю ніч під моєї опікою, на моєму ліжку – всі ці мріяння розпалили допіру згаслий запал, й мені будь-що хотілося зіграти роль рятівника. Стрілянина наче подаленіла, тому, скориставшись неухважністю ад'ютанта, що стежив за подвір'ям, я вишмигнув із нашого прихистку й хутенько побіг вулицею вгору. Вкраїнського кулеметника на ганку вбили, а його зброю відібрали – навіть устиг помітити: застрелили його кількома пострілами у спину. Великий майдан побіля Софійського собору білів пустою, тож коли перетинав величезний простір площі (хоча сніг стишував мій крок), я відчув якусь непевну тривогу; здавалося, наче сусідні будинки вимерли; впіймав себе на спостереженні, що хода моя була невпевнена – так, мабуть, ідеш величезною залогою під пильними поглядами численних глядачів обабіч тебе; це німотне місто все ж таки насторожувало. Дорогою до вулиці, де мешкала Лівія, стрів лише поодиноких живих: якийсь хлопчина з пакунком вибіг просто в мене з-під ніг із мовби покинутої крамниці; також із якоїсь брами підозрілим поглядом мене провели двоє вояків, що ділили там якісь консерви – вочевидь, неабияк здивувалися, побачивши зовсім поруч на тротуарі незнайомця, кроків якого не почули. Вже біля помешкання юнки посеред дороги я стрів підбитого коня, що підібгав усі чотири ноги під смертоносною раною в боці. Подзвонив до будинку; тривалий час ніхто не озивався; нарешті почув – гукали до брами. Двірник упізнав мене й підкликав матір Лівії – тож старенька пані перекинулася зі мною кількома слівцями через загразоване вічко. Я запропонував їй допомогу та запитав, де могла перебувати її донька. Вона поскаржилася, що нічогісінько про це не знала. Лівія пішла ще на світанку, власне, її розбудили й забрали з собою якісь студенти з її комітету. Хтозна – де перебувала тепер? Подейкували, начебто більшовики вже катують полонених... Вона з останніх сил промовила ці страшні слова, тримаючись за грати брами й усе її звернене до мене

зморшкувате обличчя проймав незабутній образ страху. В темна́вій глибині подві́р'я снували якісь тіні, долинали й голоси: «Хто там? Червоний?» Тепер я взагалі не знав, де мав шукати Лівію, а тому хотів урятувати бодай матір. Але коли запропонував їй піти зі мною, літня пані вигукнула, що ні за що в світі не зважиться вийти зі свого сховку на цю страшну загрозливу вулицю. Я на поліг на своєму, прагнучи все ж таки зіграти свою роль захисника, мене навіть трохи образило, що мого заступництва тут анітрохи не цінували – на щастя, на іншому боці дороги саме розірвався 105-й снаряд, потрошивши бруківку; а разом із цим вибухом пролунав брязкіт битих шибок. Настрахані громадяни на подвір'ї Лівіїно́го будинку залякли в мовчазному очікуванні. Цей інцидент повернув мені здоровий глузд – нарешті усвідомив усе божевілля мого недоречного задуму – бігти через усе місто з літньою жінкою, щоби перевести її з одного підвалу до іншого. Тому пообіцяв їй не полишати пошуків доньки й попросився.

Але яким чином мав я розшукувати Лівію? Безглуздість, марність мого плану просто приголомшила. Таж навіть не знав, із якого боку воювали оборонці Ради, а з якого – більшовики... До того ж, передбачав, що юнка боролася із заколотниками не у вуличних боях, а вочевидь, мала перебувати десь у штабі, де подавала офіцерам уточнені дані щодо топографії, або ж чекала з учасниками свого комітету, чим усе закінчиться, дискутуючи з молоддю й готуючи нові промови на майбутнє. Я все ж таки трохи гнівався на Лівію, адже знову не зміг скористатися своїм становищем військового захисника (як і за нашої першої зустрічі), і знову почувався ніяково за свій нерозважний порух; можна було скільки завгодно переконувати себе, що юнка перебувала в безпеці, але ж правди було не приховати: вона знову брала участь у боротьбі, кинулася до бою, знехтувавши всіма загрозами, тоді як її так званий «оборонець» зберігав у цих баталіях нейтралітет, а тому – нічим не ризикував. Такі-от міркування остаточно налаштували мене супроти Лівії, а разом із тим розвіяли надумані побоювання щодо небезпек пересування в охоплених заворушенням кварталах, тож я повернувся до монастиря.

А втім, повертаючись до нашого сховку виявилось не так просто, як утекти з нього. На розі однієї довжелезної вулиці, Володимирської, я натрапив на якихось тилкових заколотників, що зустріли мене з неабияким подивом. То мали бути приїжджі, котрі прослизнули до Києва для підбурювання заворушення, оскільки жоден із них не зміг визначити бельгійця за уніформою, яку всі кияни вже добре знали за ті шість тижнів, відколи сюди висадилось чимало нашого брата, дехто ж із наших військових траплявся мешканцям столиці й раніше – військові з полку-депо, поранені з госпіталів, направлені з відрядженнями... На запит повстанців відповів, що я – бельгієць і поки проходив повз них, ці люди́ці зирили на мене з невимовним подивом. «Бельгієць...» – якимось мамулюватим повторювали вони. Один зауважив, буцімто я мав бути військовим полоненим (за останні роки мені частенько доводилося чути цю гіпотезу від тутешніх солдатів чи селян), тож міг із вірогідністю припустити, що, проводжаючи мене поглядом, чоловіки й далі обговорювали моє становище: перший, либонь, запитував, в якій частині Росії мешкали оті бельгійці, а другий, мабуть, відказував: «у, певне, десь аж за Московою».

До монастиря довелося добиратися манівцями, минаючи загони регулярної армії, котрі обступили Софійський собор, де отаборилися загони червоноармійців; дорогою зустрів якийсь патруль напідпитку: вояки хотіли вже поставити мене до

стілки й розстріляти, але коли пояснив їм, що я – бельгієць і хто були оті бельгійці, чолові'яги прийняли мене за свого з надмірною теплою. До наших я дістався вже глибокої ночі; побоювався, що могли помітити мою втечу, але вже біля входу до підземелля збагнув – тамтешній шарварок аж ніяк не сприяв перевірці присутніх і відсутніх бійців. Біженців прибувало й прибувало, і всі вони позносили до нас пакунки з найціннішими речами й саме чомусь червоними ковдрами (неодмінним атрибутом усіх вигнанців, тож їх крикливий колір оздоблював вози втікачів під час кожної ворожої навали), яким судилося бачити тривожні сни емігрантів у рубках рятівних кораблів; усі ці люди змішалися з бельгійськими солдатами, тимчасовими господарями підземель, і хоча більшість гостей розважливо мовчала, декілька свреїв уже заходилися виголошувати якісь промови, шукаючи місця для ночівлі. До мого ліжка виявилось дістатися геть непросто. Скраєчку на ньому вже сиділа жіночка в хустинці, а поруч із нею стояв мовчазний гурт знедолених – літній чоловік у шортуку службовця (з форми він завбачливо зрізав еполети), до нього ж тулилися двоє хлопчаків і з виду п'ятнадцятилітня дівчина; в ногах у них лежав пакунок, перев'язаний рушником, а також дзигар із алебастру, оніксу та золоченої міді. Черговий капрал протискався крізь натовп і роздавав бридкий, глевкий мов та глина, чорний хліб (свіжим він налипав на ножі, а коли черствів – ламався й кришився, наче сигара). Цими нехитрими наїдками ділилися ми з гостями. А потім укладалися на сон – ми з літнім службовцем повсідалися на похилих дошках, розкиданих по всьому підземеллю, наче в казармі – саме на них вояки вже звикли спати; жінка у хустці та дівчинка лягли в нас у ногах, а двоє хлопчаків поснули на долівці, підстеливши мою шинель і шкіряний піджак і підклавши під голови мої сумки. Літній чоловік заснув одразу, схиливши голову на груди, він хропів і час від часу якимось аж надто гучне хропіння пробуджало стариганя – тоді оглядав заблукалим поглядом цю велетенську подовбу кишки, де під тьмяним світлом двох електричних лампочок набилося стільки люду. Розпластані тіла лежали ген аж до сходів, до дверей; навпроти нас, також опершись спиною на вибілену вапном стіну, стояв негр, портєс з якогось розташованого неподалік люксового готелю – чоловік не спав, а виструнчився в лівреї з розстібнутим коміром. Здавалося, він дуже поважно щось обмірковував: очі пильно вдивлялися у порожнечу, тож видно було, як раз по раз, по регулярних проміжках часу кліпали його рожеві склери.

Не спалося й мені, бо весь час думав про Лівію. Гірко картав себе, адже не зробив для неї того, що міг – а мав би продовжити пошуки юнки від одного військового посту до іншого, а також на барикадах і по траншеях, оскільки добре переконався: моя уніформа або вражала вояків своєю винятковістю, або ж навпаки – була їм знайомою, тож дозволяла мені прошигнути скрізь без перешкод. І як це я міг вигадати собі відмовочку, буцімто Лівія не могла піти битися, а мала б залишитися консултувати штаб? Невже вона була б на це здатна? Ні, юнка захотіла б воювати в перших лавах регулярної армії, підбадьорюючи бійців і стріляючи сама – саме там слід було її шукати. Вона мала битися разом із українськими вояками, тож коли з далечини знову котилася та відлунювала зовсім поряд стрілянина, я мимоволі здригався – наче відчував на собі важку російську рушницю, якою, бувало, на якусь хвилину під час нічної вахти позичав у піхотинця, а йому давав потримати свого карабіна, атож, тієї ночі у підземеллі я відчував усю важкість російської зброї, відчував холод цівки, що мала обпікати пальці Лівії, відчував болючий удар у неї під пахвою недорозви-

ного приклада, коли піднімався затвор... А ще – брутальний стрибок затвора, що подразнює долоню й терпкий запах пороху, який бурхав ув обличчя і стискав горло, коли викидаєш набій із ладівниці – я мовби замість неї переживав усі неприємні відчуття під час роботи з норовливою російською рушницею (адже з нею не так уже й було впоратись), а ще з трепетом уявляв, як таке тендітне запальне юне тіло Лівії наражалося на безпеку – могли ж бути й поранення від куль, а може, навіть смерть або катування. І знову перед очима поставало чарівливе обличчя цієї амазонки – таким, як воно вперше явилось мені у місячному сяйві. Чому ж я раніше не відчув усіх принад цього молодого в'юнкого тіла, чому так довго змушував себе його покохати? Чому ще тоді, як ми разом стояли на балюстраді понад дніпровськими садами, а вона легеньким помахом руки вказувала на білі обрії, змальовуючи можливий перебіг воєнних дій, чому ж тоді не схопив я її за рученьку й не сказав, що війна – така дрібниця, коли прийшла любов? Нині вже не згадував, як моє прагнення полюбити Лівію раз у раз гасло через манірну холоднечу цієї студентки-політиканки – натомість знову й знову бачив ніжні риси її стиснутих губ і вольове підборіддя, а ще – майже дитячу шийку й пасемця на потилиці – на них раз у раз лягало світло – згадував усе те з болем, із відчуттям непоправної втрати назавжди. Нині я добре усвідомив: помилкою виявилось бажання оживити в її образі зникле минуле, адже в цій юній польці у 1918-му даремно прагнув побачити безтурботних дівчаток рідного краю, з якими запізнався ще перед війною; марно вимагав від неї повернення у пройдешне – справді, Лівія могла явити мені лише злиденну тінь колишніх образів, але так і не розгледів дивовижного дарунку долі, яким мала стати вона сама, узрів його тільки нині, коли все подаленіло в минувшині. Ці розкошлані вітром коси Лівії на розкритій над небезпечними долинами терасі, яким сумирним серпанком овівали ви її войовничий профіль, а вона ж відкидала вас нервовим рухом руки; ця ніжна потилиця Лівії, схилена над вечірньою лампою, коли юнка силкувалася роздивитися траєкторію можливого наступу військ Муравйова, цей запальний погляд Лівії, коли милувалася вона білим орлом рідної Польщі, – з якою знущальною силою іронії явилися ці спогади переді мною у глибині нашого підземелля, коли, можливо, десь там, у місті, пасма юнки заплямувала рана на скроні, або вже страшне ручище ката схопило її потилицю, хоча погляд Лівії не боявся боротьби навіть із самою смертю...

Тим часом біля моїх ніг, підклавши під голівку руку, спочивала п'ятнадцятилітня спляча красуня, донька старого службовця. Вона була руденька, з надміру білою шкірою, і на цій білині тіла розцвічувалася червінь вуст, а руді коси непорушно тьмяніли у світлі мідними вогнями, але за першим же рухом пробудженої дівки могли дико розпалитися затамованими вночі блискавицями. Нині, хоча збігло вже з десятків літ, я дуже виразно пам'ятаю її юне личко, що так невинно віддалося сну, не соромлячись моїх поглядів; згадую досі легенькі тіні од вій на блакитнуватих западинках повік, а також довірливе дихання, що повнило пухкеньку шийку й молодесеньке горлечко рівномірним трепетанням. А втім, тієї ночі мені не випала втіха повною мірою намилюватися образом цієї дитини з гожим личком, хоча вона й лежала зовсім поруч, на дошках (я віддав їй для сну своє місце) – не намилювався, адже довкола нас яскраво висвічували золочені оздобы гарного біло-зеленого дзигаря, а поруч на плитах долівки лежало двоє поснутих школяриків, а над усім цим розмаїтим людом у сюртуку зі срібними галунами підносив голову негр – його чоло й широкі ніздрі

світилися – а він усе якось тривожно й по-звірячому хижо витав у роздумах, а тимчасом тіні дозорців біля брами снували туди-сюди біля засніженої брами. Авжеж, не міг я утішитися тоді присутністю дарованої мені краси, не чарувався дивовижними химерами тієї нічної пори – думки мої заповонила та, котрою безперестанку легко-важив, від якої вимагав бути іншою, не собою, та, котру тепер усім серцем полюбив, хоча вже навряд чи колись судилося її побачити.

Заснув я досить пізно, тож нерано розбудив мене галас, що зчинився довкола. Підземелля наше цілком перемінилося, а мешканці його призвичаїлись до нових умов – так уже на другий день морської подорожі із юрмища емігрантів виникає місто на набитій емігрантами нижній палубі. Штатські саме облаштовували окремішне помешкання у глибині зали, а я опинився на кордоні із цим новим районом проживання. Наші ж військові відмежувались од них двома наметами, за якими деякі жінки вже робили ранковий туалет, і тільки негритянина-порт'є все це не цікавило – він, вочевидь, разом зі мною довго-довго виглядав щось уночі, але, стомившись від марного спостереження за занепадом нашої цивілізації та від розмислів над долею чорношкірих, також нарешті поринув у сні, загорнувшись в ковдру вищого світу, у свій чепурненький зелений сюртук. Ранок надворі випав темний, тож у двері, наче в ілюмінатори, хлюпала водяниста днина. Бельгійці займалися своїми хатніми справами, як і звичайно днями, коли не планувалося військової муштри – церували гетри, пили чай із квадратних жерстяних кружок, а дехто, вимившись у снігу, позаяк води в кранах не було, вбігав знадвору з рушником і настовбурченою чуприною, розпашілий, як рак. Коли прощалися з Францією, нам подарували фонограф, який ми тягали за собою по всіх тимчасових пристановищах, щоправда, після всіх поневірянь воєнної кампанії заціліла тільки одна-єдина платівка, «Вечірня молитва до моря», котру ми стільки разів слухали – навіть пробиваючись у Льодовитому океані, у корабельних каютах, погойдуючись у гамаках, які несила було покинути через голод, холод і нудоту. Ось і нині, в монастирі, нам гугнявіла тужлива потужна, хоч і простакувата мелодійка, вона тремтіла й ламалася через пошкодження платівки, а все ж підносилася до низьких склепінь підземелля, дивуючи слух біженців. Скільки з них вижили, скільки з них врятувались од погромів і вбивств, що накрили Київ із взяттям міста Муравйовим, переворотом Скоропадського, новим приходом Червоних, польською інтервенцією та поверненням більшовиків, і скільки з них пам'ятають оту нехитру щемливу молитву, що лунала незліченну кількість разів, адже якась сентиментальна потреба під'юджувала когось із вояків знову й знову підкручувати фонограф.

Одмерлий денний жар обарвлює вітрила –

Зникають моряки...

Меланхолійні вояки підсвистували виконавцеві, декотрі навіть підспівували, і плечі в них здригалися у такт ритму; навіть капрал-фламандець, що саме лагодив шинель, ритмічно вимахував голкою, похитуючи головою й проводжаючи «одмирлий динний шар».

– Ну, що нового? – запитав я у свого найближчого товариша. – Чогось пострілів не чути...

– Еге ж, – відказав він, – більшовиків наче розбили... Ти хіба не чув, як стріляли допіру? Тут недалеко, біля Софійського собору, їх і розстріляли.

– То що, можна надвір?

– І не мрій! Увесь квартал оточено, та й командир вештається біля брами.

А все ж я вийшов надвір – спробувати, ану ж удасться нишком вишмигнути з мо-настиря, як і вчора, тільки нині браму справді пильно стерегли. Не лише командир, але з ним іще трійко унтер-офіцерів із ад'ютантами стовбичили на тротуарі – ця зграйка військових коментувала останні події. Я помітив, що головний дав знак – і всі мовчки прислухались; попри протилежний напрям вітру до нас долинуло далеко (хоча насправді воно мало бути на тій самій відстані, що й напередодні) гримотіння канонади з боку Дарниці. Поруч зі мною копав ногою сніг наш вартовий.

– Тут навпроти нас упіймали одного, коли я заступав на варту. Ну то розстріляли просто на перехресті, звідси видно, як стирчать його ноги.

З підземелля визирнули інші солдати – запитати, що тут діється; коли ж одхилили двері, крізь них просочилися звуки фонографа, оте «зникають моряки». Таким чи-ном, біля вартового вже скупчилася ціла зграя, тож до нас підійшов один із унтер-офіцерів і запросив охочих для формування загону.

– Хто хоче піти зі мною до Дніпра? Треба набрати води, якщо хочете супу: наші резервуари – на нулі.

Хоча всім нам кортіло прогулятися, хтось не втримався й промимрив:

– То нехай кухарі просто натоплять снігу...

– Гай-гай! Та цей сніг лежить уже четверту добу і по ньому всі потоптались! І що, ти будеш їсти такий-от суп?

– А ти гадаєш, вода в Дніпрі чистіша?

– Так то ж вода не з Дніпра, просто десь біля річки є джерело з питною водою – так мені сказав командир; мені ж особисто – начхати. Ну, хто зі мною?

Отже, по воду нас рушило п'ятеро чи шестеро – захопили й ручний візок, що нагодився на подвір'ї, а зброї не брали. На спустілих вулицях по затвердлому закрижанілому снігу наша порожня теліжка стрибала, вигримляючи незгірш од артилерійської зарядної скриньки. Трупів нам стрілося чимало; вочевидь, то бу-ли тіла заколотників – вони загинули не в бою, адже валялись по троє-четверо на ганках будинків, зрешечені кулями – їх, певне, відловлювали й відстрілювали вже після поразки. У цих розстрілах вгадувалася особлива жорстокість, яка, либонь, на-гнала великого страху на киян і спричинила таке безлюддя на вулицях, тож, хоча бої вже відгрімili, ніхто не наслідлювався покинути підземні сховища, адже навіть там боялися шпигунського ока – хоча деякі громадяни, гадаючи, нібито йшлося про цілковиту перемогу над ворогами, одразу ж після повстання долучилися до ґортур над полоненими, приєдналися до жорстокої розправи над розбитими повстанцями; проте коли ці люди під час затишшя вже було готувалися святкувати тріумф, з да-лини до них озвався загрозливий погук гармат Муравйова. Авжеж, Муравйова! Про нього дехто вже геть-чисто забув, переймаючись лише внутрішніми ворогами, саме їх вважали єдиною можливою небезпекою. Ця ж канонада нараз нагадала, що пере-могли кияни лише її дрібне відлуння, а справжній наступ червоноармійців лише наближався до брами... Тож місто якось одразу заметушилося, наче божевільне, картаючи себе за надмірну зухвалість у знищенні ворогів – мешканців знову охопив страх перед покараннями, що мали впасти на них через учинені ними звірства, пе-редчуваючи знущання переможців над ними самими, тож городяни знову зачались у потайних закутках підземель і тільки поодинокі обличчя сторожко раз по раз ви-зирали з-за дверей льоху.

Ми спускались урвистими вулицями до єврейських кварталів, до Подолу. На розі однієї з них нас перестрів український патруль – люди в ньому, виявлялося, щойно прибули до Києва й не знали нашої уніформи, ото ж неабияк подивувалися, побачивши якихось нетутешніх солдат, що з відстороненим виглядом тягнули на возі якесь барило; патрульні ретельно оглянули наш вантаж, постукали по ньому рушницею, аби переконатися, чи нічого ми в ньому не заховали, але однаково заборонили нам просуватися далі. На щастя, серед цих козаків нам трапився офіцер, що нас упізнав – я з ним навіть колись чаював у кав'ярні «Аполло» разом із Данилом. Оскільки саме мені випадало спілкуватися з українськими вояками, бо знав російську з-поміж них найкраще, український командир навіть награв на своїх людей, і наша експедиція подалася далі, тоді як сам я затримався розпитати в офіцера про останні новини.

Він пояснив, що повстанців розбили, хоча декому вдалося сховатися на вокзалі згідно з попереднім, ретельно розробленим планом – саме там сконцентрувалися сили ворога й досі вибити їх звідти не вдалося. Що ж до бою з Муравйовим, то інформації в нього бракувало... Далі цього офіцера я не розпитував, а щойно помітив, як наш сержант завернув за ріг, швиденько кинувся геть у протилежний бік, сподіваючись бодай щось довідатися про Лівію, а може, навіть зустріти її; подався на Хрещатик, центральну київську транспортну артерію, усяну трупами коної із заляканими ногами; тут-таки з-за снігових кучугур обабіч тротуару видніло декілька людських тіл, майже муміфікованих морозом. Я ледве не біг уздовж зачинених крамниць, перестрибуючи через якісь ящики з товарами, покинуті біля дверей тих, чий віконниці розбили, а оселі – пограбували. Але ж Лівія, як мене мала зустріти Лівія? Тепер мені чомусь достеменно здавалося, що вона мала повернутися додому після цієї бойової ночі, що я зустріну її після всього побаченого в якомусь трепетному зворушенні. А втім, сам зберігав у цій борні нейтралітет, минулу ніч провів безславно, хіба ось узяв участь у почесній варті довкола величезного барила, по-дурному припасованого на чужому возі... На саму думку про це мимохіть сповільняв ходу. Далі йшов поважними кроками, поринувши в роздуми, аж раптом мене знову зупинив український патруль – далі йти заборонили – на вулиці, де мешкала Лівія, досі не вщухло заворушення.

Розмовляючи з унтер-офіцером, я зауважив, як над його плечем до неба здіймалося стовпище пожежного диму, й силкувався уявити, що могло там палати, побоюючись, чи то не будинок Лівії горів. Але мій співрозмовник був непохитним; отже, слід було завертати; а втім, я спробував обійти патрульних бічною вулицею, та знову втрапив до вокзалу; двічі мене зупиняли, за другим разом навіть хотіли покарати за настирливість, але врешті поталанило відшукати неконтрольовану ділянку бою. Перетнув проспект, що мав розділяти два ворожих табори; зненацька повз мене просвистіла куля, а за нею – ще декілька; перебіг на другий бік вулиці й, пригнувши голову, поплазував уздовж будинків. На першому ж перехресті, зі своєї схованки, з-за брами до мене назустріч прямував чоловік у чорному – незважаючи на свистіння куль, що посипалися з новою силою, – і тим чоловіком був Василь.

Мій приятель керував тут досить добре організованою барикадою, адже з неї з ручного кулемета могли прострілювати увесь бульвар. Як він пояснив, на дахах ліворуч і праворуч від нас поставили по вартовому; бруківку по всій ширині вулиці розібрали, а в невеличкій траншеї, що утворилася натомість, сиділи навпочіпки або ж й на землі декілька чоловіків у штатському, а також робітники й студенти – вони

дивилися на мене з недовірою. Василь неквапом оповідав, що оборону тримав із десятків повстанців, але й цього виявлялося досить, аби стримувати напади армійців, хоча (зауважив він) у цій війні переможців не буде... Мій приятель здавався зовсім іншим. Віднайшов отой спокій, ту обачливу розважливість і впевненість у собі, з якими у воєнний час коментував перебіг боїв у Галичині, беручи в руку телефонну слухавку й перекладаючи мені розпорядження генерального штабу. Ми трохи пройшлися за повстанською барикадою; час від часу в протестантів намагалися поцілитися з високих мовби осліплених будинків, тоді як Василь у цій вимерлій вуличці докладно розповідав про всі ті лиха, котрі ятрили його впродовж останніх двох місяців – досі ж я чув од нього лише якісь не зовсім послідовні думки у кпинах, скаргах і дошкульних вигуках... «Маєш добре зятямити, що це українське повстання – то не якась там випадковість, – говорив він, – Україна, як і Польща, вже двічі здобувалі незалежність, вони мають свої державні традиції й своїх героїв; запорозькі козаки, гетьмани Хмельницький і Мазепа залишилися в народній пам'яті, тож у лиху годину з цих-от спогадів можна було б викувати національну ідею; захисники української нації мають право здобути територію з населенням близько сорока мільйонів осіб, і цих оборонців України підтримують Союзники; до того ж, у них збереглися більш-менш дисципліновані й забезпечені необхідними припасами військові частини. Отже, вони цілком можуть перемогти Муравйова, і то попри цілковите неприйняття народними масами, адже задля вдоволення забаганок своїх партнерів, Англії та Франції, українська влада хоч і надалі воювати проти німців... Але ж якщо Україні вдасться відновити свою цілісність, це приведе до неухильного розпаду Російської імперії; після українців від'єднаються Польща та країни Балтії, а також – Грузія; та й Сибір тоді ми швидко втратимо – натомість вигулькнуть декілька маленьких самостійних республік, що становитиме неабияку загрозу для центральної влади. На Російську державу знову чекатиме доба середньовічної роздробленості. А втім, у Петрограді нині сформувався новий російський уряд, і він постановив зберегти єдність Росії. Йому я й служитиму. І вважаю, – додав він із агресивною ноткою, яка нагадала мені про його поведінку останніми тижнями, – що виконую свій обов'язок.

Василь трохи помовчав, а я тимчасом думав про Лівію, яка, здається, анітрохи не помилялась. Оту військову міць, що мала закласти підвалини неподоланного радянського ладу, більшовики успадкували від царського режиму, вона простежувалась у їхніх діях попри всі злочини та риторику і якимсь дивовижним чином паралізувала одне за одним усі заворушення білогвардійців – ця військова міць хоч і невиразно, а вгадувалась того дня, попри мою політичну некомпетентність, вона відчувалась у цьому міському кварталі, оточеному переможними українцями, які, проте, не наважувались атакувати повстанців.

З Дніпра долинув артилерійський залп – ніби вже ближче, ніж допіру; Василь підвів голову й прислухався. А потім додав шепотом:

– Розумієш, – продовжував він думку, – я тривалий час вагався, чи перейти на бік більшовиків; зрештою, всі ті мародери в передмісті, всі ті ледацюги-робітники, всі ті дезертири, що тепер марять Леніним, а насправді ж осіли шумовинням на бурхливому морі революції – всі вони анітрохи мене не цікавлять; не мав жодного бажання допомагати їм у захопленні якоїсь бакалійної крамниці чи якогось там трактиру. Але вчора я відчув дещо інше; тинявся містом, наче божевільний, і не знав, як маю

виконати свій обов'язок; розпитував повстанців, а тоді повертався до армійців... Уявляєш, тут, в українському війську, служать хлопці із суздальського полку – а ми ж разом билися під Зборовом. Звичайно, цей полк тепер називається по-іншому, але коли запитуєш у вояків, звідки вони, ті досі називають себе суздальцями, як за часів воєнної кампанії. Не знаю, яким дивом, але мені здалося, що ці наші вояки зберегли армійську дисципліну і давні армійські традиції. Походив по їхньому бівуаку й уявив, – вів він далі, ухопивши мене за руку, – що опинився в нашій давній російській армії – ті самі славні хлопці з наспівним акцентом, а ще вони запалили вогні над тротуарами і готували суп у дорожніх казанах – згадай, ми ж також колись варили їсти по придорожніх ярах, тоді, перед вечірнім наступальним маршем. У чоботах їхніх стирчали дерев'яні ложки, а дехто й досі носить воєнні медалі й навіть георгіївські хрести; тож ота шматина, котру їм почепила на хутрові шапки нова влада, щоби перебрати їх в українців, вона анітрохи їх не змінила. Я ж із ними розмовляв! Запитав, чи знають, проти кого воюють...

– Ти життям ризикував, – кинув я.

– Авжеж, дехто навіть хотів мене заарештувати й зараз же розстріляти... Але я нагадав їм, що ми разом із їхнім полком воювали у Зборові, тож дехто з давніх товаришів упізнав мене. Звичайно ж, вони нічого не знали, нічого не розуміли. Ці вояки анітрохи не дивувалися тому, що нині носили якісь революційні кокарди і що їм випадало стріляти супроти людей у таких самих червоних кокардах, хоча колір і на них, і на ворогах був подібний, як дві краплі крові. Невже цим простакам не здається, що революція – одне ціле, що має вона уявлятися єдиною й неподільною, а всі ці бої революціонерів із революціонерами – просто страх Господній? Анітрохи, ці людиці – всі однакові: їх ведуть, а вони слухаються... Я повернувся до готелю в жажливому розпачі – здавалося, нічого вже вдіяти не можна, а вся ця боротьба, все це жажіття – неминучі й від них слід хіба що відійти вбік, тоді як усю Росію охопило якесь божевілля, тож байдуже було, до якої партії пристати – однаково ми приречені прискорювати це безглузде неухильне руйнування нашого ладу, краще вже змиритися з цим і виборсатись із цієї колотнечі, краще знайти собі якийсь прихисток у царинах духовних... В мені прокинулося незбагненне бажання почути або й самому написати музику. Натомість мав усю ніч у кімнаті слухати гримотіння боїв. О четвертій ранку з вікна зауважив, що зграйки повстанців утікають до вокзалу. І ось тоді побачив страхітливe видовище: ці лови цих бідолашних людей, яких розстрілювали на ганках будинків, цю різанину беззахисних утікачів... Але то було б іще нічого – ми бачили й страшніші розправи над ворогом після бою; але ж найбридкіше сталося потім, коли вся ота юрба вилізла з льохів, коли всі ті людиці, що ховалися там денно й нічно, усі ті жінки – вхопили ножі й пробивали ними собі дорогу серед невеличких зграйок завзятих катів, аби й собі дістатися до бідах і добити їх... Цього я витерпіти не міг! У цієї людності нічого людського не залишилося, то ж і сам відчув потребу воювати, взяти рушницю й допомогти повстанцям утримати оборону, доки Муравйов помститься за всю цю гидку ницість...

Під час промови він знову розпалився, тож задихався, а в очах бриніли сльози. Між нами запала тривала мовчанка, по тому ж я запитав у нього:

– Хто ж тебе витяг із готелю?

Передбачав, чиє ім'я Василь може мені назвати.

– Даша, – стиха кинув він.

Авжеж, саме її рука натиснула на майже вже врівноважені терези в його естві, саме вона схилила його до бою.

Починався легкий сніжок; наших лиць тишком торкалися сніжинки. Хотілося підставити обличчя цим заспокоїливим доторкам падучого снігу, випрохати в нього якогось безтямного сну, який він мав подарувати похованим у біліні речам, випрохати й собі поховання серед них, аби тільки не почуватися частиною цього жакливого людства... А втім, думки й далі вели свою жорстоку безперестанну підричну діяльність, тож я нітрохи не здивувався, коли неблаганна логіка, озвучивши ймення Даші, підвела Василя до такого запитання:

– А про Данила ти щось знаєш?

Я відповів, що не знаю нічого. Тільки зауважив: він мав битися на іншому боці... Василь стомлено махнув рукою, мовляв, «нічого не вдієш». Адже стільки давніх друзів його билися в таборі українців, навіть оті вояки із суздальського полку, давні побратими по зброї, такі самі росіяни, як і він сам... А все ж я повторив сказане; хоч і не насмілювався відверто засуджувати рішення мого приятеля перейти до більшовиків, адже коли мова заходила про Революцію, почувався невпевнено, ніяково – як чужинець. Тому просто зауважив другові, що Данило також завжди вчиняв, як і має чинити справжній російський патріот – незгірш од Василя, український офіцер мав навіть більше від нього революційного запалу, а все ж без вагань обстоював незалежну республіку Україну... Мій товариш лише знизав плечима, відкидаючи мої міркування.

– Ти забуваєш: Данило – євреї, тому він не бачить потреби у міцній Росії, а патріотизму свого набрався з книжок... Авжеж, я знаю, ти собі гадаєш, нібито саме євреї очолили більшовицький рух... Але відповім на те, що євреї завжди будуть у перших лавах у тих починаннях, де люди потребують духу містики, непростого хисту сформулювати ідеологічну доктрину, а також сповідування культу жертви для майбутнього блаженства. Проте за природою своєю комуністична ідеологія, з її диктатом абсолютизму без урахування потреб індивіда анітрохи несумісна з характером євреїв. Їм потрібна виборна демократія, особність кожної партії, парламентські інтриги, режим, де владарює слово, а не якась доктрина чотирьох чи п'яти невидимих очільників країни – натомість така форма влади ідеально задовольняє уявлення росіян про далекого правителя, неприступного для людського ока... Ні, я зовсім не дивуюся тому факту, що Данило став на бік анархії, чи пак на бік соціалістів-розкольників із Ради. До того ж, чи вільні ми обирати свою позицію? Може, її визначає не так природа нашої раси, і не наші власні поривання – власне, її скеровує випадок... Якби цей випадок не вбрав нашого Данила у його чепурну лейтенантську форму, то хтозна, чи опинилися б ми по різні боки цієї барикади?..

Він ще трохи помовчав – наче вагався, чи варто було доводити до логічного кінця своєї міркування.

– Ну, – додав він, – і є ще дещо.

Я знову відчув, що знаю, про що йтиметься, але однаково очікував його слів із деяким зворушенням.

– Річ у тому, що Данило закохався в Дашу. Ось! А це багато чого пояснює!

Василь раптом якось світло усміхнувся, хоча кутики вуст у нього тремтіли.

– Але якщо це правда, чому ж тоді він не поступився Даші, адже вона хотіла своїми шпильками та кпинами відбити його від української партії.

– Саме через любов до неї він мусив їй опиратися, – відповів Василь, наче йшлося про цілком очевидні речі, – він мав її завоювати, чи не так?

– А вона ж тоді?... – запитав я, помовчавши.

Василь відповів мені відразу ж, наче тільки й чекав цього мого запитання, наче ставив його собі не раз.

– Вона також любить його, очевидячки! Вона з першої ж миті полюбила його.

– Тоді чому ж не поступилася?

– Та саме тому, що полюбила його – все це насправді дуже просто, і я відповім на твоє запитання те саме: позаяк вона його полюбила, то хіба ж не мала також його завоювати? Якби ж Даша йому поступилася, одразу стала б...

Його слова урвав потужний вибух, сірі хмарища здійнялись аж до другого поверху сусідніх будинків між барикадою й нами; також посипався град каміння та завіяло землею. Ми обоє миттю кинулися до якогось ганку й сховалися в проїмі дверей, а щойно цей страшний водограй затих, Василь побіг до повстанців.

– Вони підігнали міненверфера, – пояснив він. – Треба виявити, де саме його поставили; може, вийде поцілити в напрямників із дахів ось цих будинків. Ану, мерщій, – кинув мій друг хлопчині у формі ліцеїста, що обома руками тримав величезний парабелум, – біжи до правого вартового й перекажи нам, що йому видно! А ви, решта, стережіться вибухів, – якщо не спати, боятися нічого... За моїм наказом відбігаємо вправо чи вліво!

Він цілком поринув у бій; мені ж цей трапунок нагадав про мету мого перебування тут, серед цих-ось повстанців. Я потиснув Василеві руку й налаштувався піти геть.

– Куди це ти? – запитав він, поглядаючи на карниз сусіднього будинку, звідки йому мали подати знак, де саме розташувався кулемет.

Я швиденько пояснив йому, на яку вулицю маю потрапити, щоб довідатися про долю однієї родини, що там мешкає.

– Не вийде, – відказав він, – ця вулиця саме поміж нашими таборами. Я там проходив зранку, організовував редут – і кроку не ступиш на тротуарі, як у тебе влучать одразу з десятків стрільців. Але ж ти навіть до тієї вулиці не дістанешся; либонь, ти ще цього не збагнув, та твоя форма з цього боку фронту викликає підозри; тобі неказанно поталанило, бо прибився до наших позицій саме там, де опинився я, а ось якби я тебе не впізнав і не відвів од тебе рушниці моїх людей, ти вже б лежав тут на асфальті й вимірював довжину бульвару за допомогою свого тіла... Ні, навіть і не мрій кудись звідси піти. До речі, навіть не уявляю, яким чином тобі вдасться переправитись на другий бік – один раз тобі поталанило, але ти просто заскочив зненацька моїх товаришів, удруге так не пощастить... Гей-но! – гукнув він ліцеїста, що вихилився з віконця на горищі, – бачив зброю? Ну тоді посилаю до тебе двох стрільців...

Мені було вкрай неприємно опинитися в цьому місці і я гірко шкодував, що втік із монастиря. А проте одного спогаду про ті хмарища диму, котрі побачив на українських аванпостах виявилось досить – уже готовий був знову ризикувати життям, аби тільки віднайти Лівію... Тож таки вирішив скористатися хвилькою Василеної неухважності, коли той направляв рушниці стрільців на якусь рухливу мішень попереду барикади, – і хутенько побіг геть. Але далеко втекти не вдалося – вже на першому ж перехресті натрапив на патруль; на щастя, від мого приятеля відійшов іще недалеко, тож він зміг зреагувати на мій крик про допомогу...

Відтоді будь-яку спробу втечі я покинув. Тож невідомо скільки часу просидів на ганку якогось будинку у стані розпачливої втоми, з якого мене іноді викликав до життя сигнал тривоги або ж кулі міненверфера – його українці врешті перенесли у безпечне місце. Надвечір на бульварі з'явилася автівка швидкої допомоги з англійської дипломатичної місії; я помахав їй – і тамтешній медик підібрав мене й перевіз на другий бік фронту. Вже настала ніч, коли дістався до нашого монастирського подвір'я; ледве не перечепився через якийсь довжелезний предмет біля входу – ним виявився мій колишній сусід-негритянин – його вбило шрапнеллю (а вони траплялися нечасто), саме коли цей бідолашний уже мав покидати підземелля. Який сумний фінал! Коли ж я нахилився ще раз побачити велетенське обличчя нещасника, яке ще вчора так переймалося розгадуванням недовідомих таємниць, а також – перевірити, чи не живий, бува, цей чоловік, то один мій товариш відхилив двері до нашого помешкання, тож промінець осяяв темне лице небіжчика, тоді як із підземелля долинув сумний гугнявий наспів фонографа:

Зникають моряки...

Тим часом місто захопили. Українські вояки з химерними фризурями та шарлатаними капюшонами або дали драпака, або ж перебігли на бік більшовиків, або ж крок за кроком відступали з міста, відбиваючись водночас і від об'єднаних загонів Муравйова, і від повстання, яке цілковито придушити не вдалося – через це заворушення влада мусила зосередити саме в Києві більшість більш-менш організованих військових частин, тож решта не змогла встояти супроти навали зовнішнього ворога. Увірвавшись до міста, більшовики побачили вулиці, всіяні тілами вбитих повстанців, тож також улаштували киянам жакливу різанину.

У дротоході готелю «Континенталь» червоноармійці натрапили на жінок офіцерів українського Генштабу, тож нещасливиці перед смертю мусили спізнати наругу п'яних вояків; сотнями розстрілювали буржуїв на подвір'ях їхніх садиб – доказом буржуазії виявилася близна інтелігентських рук. А вже на другий день у місті встановилися більшовицькі порядки. Оголошення сповіщали про обов'язкову реквізицію новій владі грошей і цінностей; до Думи зігнали заручників; тероризовані кияни навіть не насмівлювалися відхилити гардини – надворі гуркотіли величезні вантажівки, і коли машина підстрибувала на бруківці, з нею підкидався й вантаж синюшних мертвих тіл – мішанина облич із розверстими очима, купи животів і персів – цілі стоси голих небіжчиків (одяг у них забрали) із темними плямами чуприн і кіс.

Саме через це оторопіле після бою місто, по наче заретушованих вулицях, уздовж будинків, наче зішлунених од жаху, що постав перед ними навіч уже через два дні після приходу Муравйова, наші бельгійські частини добиралися до Святошина, де мали згуртуватися довкола наших броньовиків, вантажівок та припасів, адже досі їх охороняло тільки з два десятки вартових. Більшовики не дозволили нам завантажитись у фури, тож Києвом рушив у путь химерний караван із важезним артилерійським спорядженням і силою-силенною багажу, який ми поскладали на ручному візку, що допіру доставив нам барило з питною водою, а також на тачки, які знайшлися по довколишніх подвір'ях. Наш довжелезний і вже зовсім не військовий конвой неабияк дивував усіх стрічних червоноармійців, хоча й ми роздивлялися їх не без подиву. Ці вояки здебільшого скидалися на робітників чи підмайстрів і майже всі були вбрані у штатську одіж темного кольору, на якій (але також на патронташі, на мисливських ременях, на чохлах для командирських дозорних трубок) яскріло

немало новесеньких сміховинних золотавих цяцьок – все це арміїці, вочевидь, надбали на якомусь одному складі десь на околицях Петрограда – авжеж, саме звідти мали засилати до України цих людей. Справжня ж Червона армія ще мала сформуватися, хоч і вже за кілька днів... Нині ж війська, що захопили Київ, здавалися нам якоюсь принагідною ордою, а переважну більшість вояків становило юнацтво від шістнадцяти до двадцяти років. До речі, їхнього ватажка, капітана Муравйова, мали розстріляти наступного ж літа – за спробу перейти на бік чехів.

Отже, ми знову опинилися на військовому вокзалі у Святошині, куди наш потяг прибув півтора місяці тому і там, у величезних порожніх казармах на узгір'ї, де безперестанку дмухали сніговії, ми знову мусили нудьгувати, знову мусили не порушню на щось чекати. Наші вікна виходили на проспект, що спускався до Києва, а по ньому раз у раз проходили зграйки червоноармійців, які весь час проводили реквізицію борошна та м'яса. Нам, на щастя, припасів вистачало – недарма ж від самого приїзду до столиці наші вантажівки майже щодня звозили на вокзал продовольство; тож для відбуття з України чекали тільки на дозвіл радянської влади, а також на локомотив і вагони. Щойно залізничне сполучення поновилося після взяття Києва, один наш перекладач вирушив до Генерального штабу більшовиків, який саме щойно утворився у Могилеві; наш посланець мав одержати від владців перепустки до якогось порту – Мурманська, Архангельська чи Владивостока. Пам'ятаю: щойно наш переговорник повернувся, довкола прибульця скупчилися зграї цікавих вояків: чоловіка розпитували про зустріч із новим російським генералісимумом; наступником Брусилова та великого князя Миколи виявився прапорщик Криленко, і завдяки щасливому випадкові цей діяч виявився братом однокурсника нашого посланника у Льєжському університеті. А втім, оповідь про цю вікопомну амбасаду мене анітрохи не займала; не обходили й гиркання з Муравйовим, який уже після одержання нами паспортів відмовився надати потяг; коли ж довкола мене вояки зі щирим запалом і тривогою турбувалися через оті дивовижні перемовини з новою владою (оповідали про них щодня, щоразу з появою нових перипетій і химерних деталей) – все це справляло на мене враження недоречної абсурдної метушні. Після безтурботного запалу трагічних днів війни мене опанувала якась непоборна байдужість до всього на світі. Повернувшись до Святошина, мусив відбутися три доби у карцері, оскільки мою втечу на другий день заворушень усе-таки помітили; це покарання гнітило, адже забороняло виходити у місто, і хоча тепер цю заборону зняли, почувався геть безнадійно, адже міркував, що коли нині подався б до Лівії, вона мала би докорити мені і за неспромогу розшукати її під час повстання, і за таке тривале зволікання вже після завершення боїв – уявляв уже її чистою, але водночас уїдливу усмішку, якою мала зустріти прибульця юнка – тож мене пік і сором, і біль, а також якоюсь мірою – лють на неї, хоч іноді й здавалося – то зовсім не гнів, а любов.

Від усіх цих здогадів – про втрачену й непізнану кохану Лівію, яка могла загинути від руки якогось ката, про безвісти зниклого Данила (його ж також могли вбити!), про Василя, учасника цієї страхітливої різанини, а найбільше – про Дашу, що уявлялася чомусь осердям і призвідницею всіх цих лиховісних заворушень – від усього цього я почувався страшенно втомленим, а ще мав непоборне бажання відмежуватись, абстрагуватись від цих бід. Згадалися Василеві слова, коли змалював моторошні години другого дня повстання: «В мені прокинулося незбагненне бажання почути або й самому написати музику»... Тимчасом мої побратим-

ми сперечалися про те, яким маршрутом виїдемо до Франції – дехто, побувавши перед війною в Китаї або й у Японії, розповідали про тамтешні дивовижі зграйкам зацікавлених слухачів – і ті втішно реготали; інші ж переконували, буцімто рушати мали через Сполучені Штати, адже цей шлях не набагато довший, аніж мандри через Суецький канал. Мене ж анітрохи не цікавив цей від'їзд. Навіть покинувши Київ, не зміг би стерти з пам'яті спогади про любих мені людей, а надто ж про юнку, супутником якої судилося стати (як часто потискав її нервову ручку в рукавичці!), не зміг би забути всі оті моторошні події, але ж як хотілося, щоб вони перестали уявлятися дійсністю й нарешті згинули десь поміж снінням і небуттям. Ось чому я весь час марив сном. Навіть удав хворого, щоби мати нагоду цілими днями лежати на дерев'яній лежанці, обхопивши руками голову, сподіваючись заснути. Але замість сновидіння по стількох марних спробах я провалювався в якийсь густий туман без жодного образу – ніби й справді йшлося про небуття. Хтось мені казав, що після скоєння злочину винуватці відчують потребу втратити свідомість і поринути у сні; авжеж, мені також було за що себе картати – тоді безсоння виклика́ли саме невимовні докори сумління, і ця невимовність ставала нестерпною; насправді я терзався тим, що належу до людського роду, тож відчував провину за всі ті моторошні жахіття, через які мусив пройти.

А все ж таки одного дня у казармах залунав такий веселий і тріскучий гамір, що моя холодна самотність миттю розтала. Отже, переговірники нарешті дійшли згоди з Муравйовим, тож потяг, що мав нас везти на північ, таки прибув, тож по всіх усюдах скликали загони для завантаження нашого спорядження у вагони, тоді як поряд, за якусь сотню метрів гриміли вибухи – то підривали динамітом броньовики, аби вони не дісталися червоноармійцям. Мене також викликали й наказали облаштувати в товарному вагоні електричну станцію. Потяг на п'ятдесят чотири вагони й справді вже стояв на колії й довкола нього вже метушилися вояки. Всім нам поталанило подорожувати на пасажирських місцях (такого розкошування не звідали ми навіть добираючись на фронт із Архангельська), хоча вагони виявилися страшенно брудні, адже в них перевозили солдатню впродовж усієї революції; подекуди сморід був просто нестерпний! У голові та у хвості поїзда розташувалися товарні вагони – в одному я мав облаштувати електричну станцію, що мала забезпечити нас світлом упродовж усієї мандрівки; також там мала розмістися пекарня, де мали готувати нам хліб, а також кухня, де слід було зосередити усе продовольство, котре під час подорожі голодними провінціями повинні були пильненько стерегти – для цього мали виділити з півдесятка чи навіть із десятків вартових. Я йшов уздовж цього довжелезного потяга, розпитуючи про все бригадира, що керував роботами з облаштування нашого транспорту.

– А хто поїде в цьому вагоні?

– Патруль охорони.

– А в цьому вагоні-платформі?

– Поставимо там шасі від якоїсь нашої машини – знадобиться чи для продажу, чи для пошуку допомоги, якщо раптом хтось нас дорогою атакує чи трапиться аварія. Адже маю зауважити – ми рушаємо шляхами, на яких немає чи пак майже зовсім немає жодного руху...

– А цей вагон першого класу?

– Для офіцерів.

– А ось цей?

– Для молодят...

Для молодят! Авжеж, я вже й забув, що дехто за три роки поневірянь у Росії встиг одружитися, тож домовились, що вояки могли забрати з собою й дружин і для цих семи чи восьми подружжів відвели окремих вагон. Я помітив, як у своїй новій оселі жіночки вже наводили лад – мили підлогу та почіпляли гардини на вікнах. Не бракувало роботи й нам: мали винести з ангара важезне приладдя та силу-силенну деталей для електричної станції. Але, переносячи на плечах тяжкий металевий вантаж, обмірковував думку, що зринула з глибини ества й поволі прокладала собі шлях, не зважаючи на жодні перешкоди, аж доки постала в усій своїй ясності – звичайно ж, я мав одружитися з Лівією! Цією простою й зрозумілою дією мав виконати свій обов'язок перед нею (це був наче наказ мого сумління, як і тоді, коли з підземель Михайлівського монастиря вирвався рятувати її); тепер здалося, що мав її розшукати зараз же (чомусь анітрохи не сумнівався в її безперешкодному поверненні додому після постання), зараз же мав повідомити про своє рішення по-братися з нею та забрати з собою від усіх жахів цього краю. Як усе те здавалося гарно й просто! Усе жахиття мовби впорядковалося й набувало сенсу: всі ті вбивства на київських вулицях, усі ті вороги, що нітрохи не ненавиділи одне одного, усі ті баталії між Данилом і Василем – усе це допіру здавалося мені жакливим абсурдом, але тепер я зрозумів – відбулося для того, щоб я міг визволити з цього страшного світу Лівію, і завдяки таким-ось міркуванням довколишнє життя мовби очищалося од тяжкого безглуздя та марноти, адже і в ньому знайшлося місце для моїх нових захопливих ролей і дивовижних пригод. Уже більше не картався тим, чи кохаю Лівію, чи викликає вона досить сильні почуття чи бодай трохи ніжності. Як це вона могла привабити своїм образом юної амазонки без жодного кокетства, коли в її рисах угадувалися тільки надмірний потяг до знань і холодна пристрасть до політики? Дарма! Тоді я нітрохи не переймався (або ж уявляв це якось невиразно, через тумани вагань) нашим весіллям чи першою шлюбною ніччю. Натомість юність моя (через війну вона затягнулася задовго) з молодечим запалом ухопилася за цю затію із заручинами, адже в ній угадувалося не лише ледве вловне бажання присвятити себе служінню Лівії, але й прагнення підкорити її норовливу вдачу нарешті забезпеченням їй надійної охорони. Авжеж, я мав надати юнці прихисток у цьому вагоні, де наші славні карабіни мали оборонити її від усіх жахів цього божевільного краю. У Франції сподівався оселити її в невеличкому містечку поблизу Дюнкерка, де й сам гадав облаштуватися після демобілізації, живучи на кошти, відкладені для мене родинною в одному паризькому банку.

Ближче до вечора мені вдалося скористатися неухажливістю унтер-офіцерів й утекти з казарми. Сіявся сліпучий сніжок, а я, всім тілом націлившись уперед, біг по шосе й аж світився од незбагнених радощів; жодного сумніву щодо запланованого успіху не виникало, тому, поспішаючи до Лівії, переймався тільки тим, чи відновили рух трамваїв, чи мав тюпати усю дорогу пішки. Отак простуючи посеред шляху й уже підходячи до околиць міста, виглядаючи з-за сніжної хурделиці, чи немає на станції трамваю, зауважив, що якась постать відділилася від тротуару й попрямувала до мене; нею виявилась жінка, тепло закутана в якесь мовби військове пальто. Чомусь мене поймав дрож і раптом здалося, що ця людина знезацька постала неподоланною перешкодою поміж Лівією і мною. Нарешті в незнайомці я впізнав Дашу.

Яка ж гарна вона була того вечора! На косах, що спадали обабіч гожого личка з-під хутрового капелюха, іскрився сніг. Даша височіла на тлі захопленого більшовиками міста, мовби стертого в сніговій заметілі. До мене вона зверталася майже ніжно, тихіше, ніж звичайно, – ніколи ще не чув я в її поважному тембрі таких лагідних інтонацій. Пояснила, що лише напередодні повернулася до Києва, оскільки більшовики відправили її у відрядження до Одеси одразу ж після встановлення у столиці радянської влади (повідомляла про це так запросто, наче я вже давно знав про її належність до комуністичної партійної верхівки й це не мало стати для мене новиною), тому цілком природно, що переймалася долею своїх друзів... Їй уже сповістили про подвиги Василя, що чесно виконав свій громадянський обов'язок, не зазнавши поранення, і це її дуже тішило. Також раділа тому, що бельгійські військові змогли без прикрих пригод дістатися до Святошина, а також одержали все потрібне для виїзду з Росії. Ось тільки ще Данило... Йому загрожувала страшна небезпека, адже всіх колишніх українських офіцерів мали розстрілювати на місці одразу як знаходили; певна річ, їй хотілося врятувати його. До того ж, була певна, що він усвідомив свої помилки. Але тільки вона одна могла посприяти йому з прилаштуванням у новостворюваній Червоній армії, де страх як бракувало саме офіцерів-артилеристів – з керівництвом Даша вже все погодила.

Коли ж юнка все це мені випалила з досі не притаманною їй велемовністю, на якусь мить між нами запало мовчання – співрозмовниця пильно подивилася на мене, поправила коси на скронях і всміхнулася.

– Ось чому я йду побачитись із Данилом, – додала вона, – зроблю йому цю пропозицію, по-дружньому йому поясню, що впевнена в нагоді не лише здобути для нього помилювання, але й миттєве призначення командувачем батареєю чи навіть загоном. Адже якщо він полишає нашу стражденну Росію з тяжким серцем (а я в цьому не сумніваюся), якщо він зважується на вигнання тільки, щоб уникнути покарання, то Данило має залишитись тут. Якщо ж навпаки – вважає, що росіянинові справді краще покинути свій рідний край у страшних злиднях, тоді – чого ж? – тоді нехай скаже мені це у вічі й поїде з вами, я не опиратимусь.

– З нами? – вигукнув я. – А хіба він хоче поїхати з нами?

Юнка знову пильно подивилася на мене – і я гідно витримав пронизливий обшук її погляду. По тому Даша мовби поринула у себе, вираз її обличчя перемінився й вона одвернулася в бік міста.

– Отже він – не у Святошині? – перепитала вона. Відповіді не чекала, позаяк уже дізналась усе, що хотіла знати. – Де ж він тоді може бути?

Якусь мить ми непорушно німували, а сніг сів із новою силою.

– Слухайте, – промовила Даша, – ви маєте мені допомогти розшукати його. Розумієте – якщо його знайду не я, а хтось інший – це смерть, чи не так, ви ж це розумієте? І не сумніваєтесь у моїй щирості, чи не так?

Сумнівався? Було ясно, як Божий день, що вона всім серцем хотіла розшукати Данила й урятувати йому життя, нарешті приборкавши непокірного. Хіба міг я цього не розуміти? До того ж, добре тямив: якщо його викриють інші, то розстріляють на місці. Звичайно ж, я мав супроводжувати Дашу в її пошуках і якби нам поталанило знайти Данила, мав спробувати вберегти друга від спокуси піти за цією жінкою, від переходу на бік червоних – натомість мав привести його до наших і надати йому притулок. А все ж я троху вагався.

– Може, він у себе? Але ж ні, там напевне він переховуватись не може.

– У нього я вже була.

– Тоді, може, Василю спало на думку те саме, що й нам, і йому вдалося розшукати Данила та сховати у своєму номері? Або ж він принаймні знає, де його шукати...

Вона завагалась, трохи нахмуривши брову, – я вже давно спостеріг, що Василь їй не подобався, тож зовсім не хотіла зустрічатися з ним, надто ж тепер, коли через неї він мусив битися на боці більшовиків і, мабуть, розраховував на її вдячність.

– Гаразд, – нарешті вирішила вона, – ходімо до Василя.

Коли ми рушили в дорогу, поступово віддаляючись від звичного маршруту до будинку Лівії, мене огорнула якась глибока втома. Мій дивовижний план щодо весілля, що здавався здійсненням, таким близьким, тепер мовби танув просто на очах: тепер я чомусь дивився на нього, як на оті марева, що ввижаються у снах шедеврами, а після прокидання по них залишається тільки сміховинний у своїй справжності спогад. Одружитися з Лівією... Невже я міг би насмілитися їй це запропонувати? Вона, певне, засміялася б іще раз, глянувши на мене з тією насмішкливою міною, як і тоді, коли намагався порятувати її від примарної небезпеки на подвір'ї біля Бібіковського бульвару. Як тоді світилося її обличчя у місячному сяєві!.. Всі ці химерні заміри моєї романтичної уяви вмить розвіялись, коли побачив Дашу, що відважно крокувала поруч, яка несла в собі якусь потужну трагічну красу. При ній усі вимріяні мною проєкти здалися дитячими забавками, тож мене пік болючий сором. Навіть відчув, як зашарівся на саму думку про те, що Даша могла б довідатись, якими абсурдними дітвацтвами забивав я собі голову, коли більшовики захопили Київ, і в цьому захопленні діяльну, ба навіть визначальну роль відіграла брутальна сила цієї юнки. Дивився на неї нишком: вона вже забула про мене й крокувала вулицею із виразом тяжкої тривоги на обличчі. Її цікавив лише Данило – мала його розшукати, врятувати йому життя й підкорити собі. А мені залишалося почуття глибокої туги через свою нікчемність.

Хазяйка готелю повідомила нам, що Василь повернувся до номера напередодні зранку, після кількох днів відсутності, й досі звідти не виходив. Дуже довгими здавалися мені вузенькі сходи, якими піднімався услід за Дашею. На сходовій кліті сусід нашого приятеля відхилив свої двері й звідти за нами спостерігало обличчя настраханого чоловіка... Двері ж до кімнати Василя виявилися зачиненими; на наш погук він не відповів. У замкову шпарину я побачив, як ноги у чоботях повільно-повільно колихалися у повітрі; наш друг повисів після чотирьох днів тиняння по місту, де вже не було Даші, а замість неї – лише накликана нею різанина; він повисівся, бо йому остогидла ця незбагненна братовбивча війна, бо його вразила вся ця жорстокість без лютої ненависті, а ще – безнадія, котру зовсім неважко було зрозуміти, адже навіть Даша зрозуміла її... Як мені розповісти про ці миті, як дібрати слова?! Моя супутниця була дуже спокійна, безстрашно допомагала мені вивільнити Василя із зашморгу й покласти на червону ковдру на залізне ліжко, тимчасом як хазяйка ховалася за дверима. Даша сказала, що має попередити більшовицьку владу, щоби небіжчикові, який славно бився під червоним прапором, справили гідні похорони – тепер, коли ситуація стабілізувалась, для цього не мало бути жодних перешкод. Коли ми поклали Василя на ліжко й він мовби заснув мирним сном, підійшла до нас і хазяйка готелю; Даша накрила обличчя мерця хусткою, бо так годилося. Саме під цією плащаницею востаннє бачив я мого щирого супутника трьох останніх років.

Господиня вклала небіжчикові до рук розп'яття, зачинила віконниці й залишилася перебути ніч біля померлого при палахкотінні свічки під іконою. Даша ж покинула нас, як вона сказала, щоби «сповістити генштаб про смерть Василя». Мені також довелося попрощатися назавжди з другом і повернутися до казарми, де більшість частин уже, мабуть, завантажилися на поїзд.

А все ж якийсь незбагненний невблаганний поклик обов'язку таки скеровував мене до будинку Лівії. Я йшов до нього вже без нещодавнього радісного сподівання визволити юнку (і сподівання позбутися всього цього абсурду довколишнього страхіття). Тепер, коли побачив навіть мертвого Василя, щось підказувало: маю також довідатися й про загибель Лівії. Тому, передбачивши безнадійне лихо, без подиву почув, як двірничка повідомила, що напередодні Лівію розстріляли. Про це жінка розповідала вкрай обережно, адже побоювалась, чи я, часом, не червоноармієць, а тому в її розповіді не було жодного осуду, жодних емоцій, наче йшлося про інцидент, у якому нічого поганого вона не бачила; жінка весь час стежила за реакцією, викликану її словами, тож якщо помічала, що сказане дратувало мене, заходжувалась виправдовуватись. Допіру до моргу ходив якийсь сусід – мав упізнавати небіжчика-сина; там він також побачив тіло Лівії. Її мати хотіла одразу ж побігти до моргу, але, коли виходила з дому, її вразив серцевий напад; лікар від неї ще не повернувся... Тоді я запитав, де був той морг і тут-таки подався до нього, фізично відчуючи, як несучи на собі дедалі важчий тягар.

Нескінченна вервечка людей тягнулась на тротуарі на довжелезній тихій вулиці, що мала вести до тієї мертвотної будівлі. Увесь цей натовп чекав одного – зайти й ідентифікувати свої рідних, зниклих безвісти; чоловіки похнюпились; жінки повернулись обличчям до муру; відчувалося, що кожен боявся цього величезного скупчення люду, адже юрба могла роздратувати нових вожаків, адже увесь цей мовчазний понурий осудливий кортеж міг здатися більшовикам демонстрацією непокірних... А втім, юні червоноармійці, які стояли тут-таки, з рушницями на плечі, у цій довжелезній повільній процесії для забезпечення громадського порядку, наче нітрохи не засуджували цих зболевих учасників незапланованого мітингу. Величезне скупчення цих мучеників страхалися не лише побачити в моргу зниклих рідних, але також – почути раптову чергу кулемета, що міг угатити по юрбі; але моторошне сонмище цих людей не уявлялося воякам супротивниками, навпаки – поставляло для більшовиків своєрідним пошанівком могутньої величі їхніх вікопомних подвигів. Тому більшість армійців прихильно ставилися до цих бідак, надто ж – наймолодші, що ледве не по-батьківському опікали чекальців. Деякі батьки вбитих уже навіть сміялися жартів, якими радо ділилися з ними убивці.

Я також став у чергу, постояв у ній кілька хвилин, але раптом мене наче громом уразила чиясь заувага щодо мерців у морзі. Насправді мені могло випасти побачити на плитах голу Лівію, всю в ранах, і вона могла бути прекрасною у своїй невідомій мені красі, але ж могла перетворитися на один із отих жажливих покинутих гамузом трупів, котрі скидалися під час перевезення на вантажівках – я ж це бачив не раз... Тому покинув це юрмище і мерщій кинувся до Святошина.

Повернення до казарми здалося мені справжньою хресною дорогою. Зморення від тривалого блукання вулицями, а також передчуття неблизького шляху до приміського вокзалу, страшне ураження та біль – перед мертвим тілом Василя, а згодом – іще страшніше відчуття доторку до крижаної невблаганної недолі у мить, ко-

ли двірничка підтвердила моє передчуття щодо вбивства Лівії й потім – згадка про страхотливе юрмище люду біля дверей моргу, люду, вимушеного реготати разом із катями – увесь цей жах і втома від нього втягнули мене у неминучий нескінченний кошмар. Мабуть, надвечір десь мало вибухнути невеличке заворушення, один зі спалахів опору новій владі, які часто трапляються у щойно взятому переможцями місті – остання іскорка розчавленого більшовицьким чоботом багаття. З Подолу долинала стрілянина, але я більше не зважав на неї, та й узагалі не тямив, що діялося довкола, двічі або тричі ледве не врізався в армійський кордон, що спускався з верхнього міста – вояки дивувалися моїй цілковитій неухважності до них, мабуть, через те моє очманіння й пропускали, не чіпляючись. Нарешті мене підібрав автомобіль генерального штабу червоноармійців, у якій до Святошина везли одного нашого перекладача, а з ним – останні паспорти для нашого від'їзду додому.

Казарма виявилася майже порожня й тому здавалася велетенською; тільки полски однієї чи пари свічок колихали на високих мурах смуги темряви. На сходах я перестрів якогось унтер-офіцера, що назвав мене «поганим вояком» і начебто пообіцяв нове покарання карцером, але його слова долинали до мене наче з післянаркозного туману. Коли ж дійшов до свого ліжка, через поволоку марева побачив, що з лежанки підвівся й попрямував мені назустріч якийсь бельгійський солдат (здавалося, його бачив уперше); незнайомиць був убраний у новеньку форму, яка геть йому не личила: носив її незграбно, ледь не тонув у ній, наче юний призовник. Я не одразу збагнув, що переді мною постав Данило. Мій друг поголив тоненькі вусики, а обличчя його змарніло від надмірної втоми й страху, якого мав натерпітися у дні боїв, а також під час подальшого переховування на дні якоїсь цистерни. А проте, віднайшовши у нас втрачену безпеку, він аж сяяв радіщами – весело ухопив мої руки й заходився запально розповідати, як ідея шукати притулку в нас навідала його, коли вояки з його батареї вирішили одностайно перейти на бік більшовиків, тож поразки було не уникнути. До Святошина Данило дістався, перебравшись у чужу одіж. Після переговорів із офіцерами командування було вирішено: угоду про офіційне прийняття на баланс бельгійської частини, як йому цього хотілося, підписати не могли, але у штабі колишньому перекладачеві дали зрозуміти: не опиратимуться, якщо раптом з'явиться втікач, убраний у бельгійську форму, яку можна було знайти в одному з вагонів (і сказали, в якому саме), і цей незнайомиць раптом увіллється у наші лави... Звичайно ж, цілком природною була п'янка радість цього рокованого на смерть чоловіка, що вірив у свій рятунок, але тоді у мене його запал викликав незрозумілу огиду, зачасну лють і зневіру – аж на очі мені навернулися сльози. Я кинувся на ліжко. І тоді зовсім грубо, ледь не з ненавистю повідомив Данилові, що Василь загинув, що він повисівся, бо не хотів більше жити після перемоги своєї партії... Розповів, як залишив небіжчика самого там, на червоній ковдрі, серед гармидеру його малесенької кімнатки, з отією огрядною бабою, яка лише дозоляла бідолашному за життя. Можливо, по нього мали прийти більшовики, щоби поховати нашого друга під червоним прапором, оздобленим серпом і молотом... Я помітив, як Данило здригнувся і зблід. Тоді зовсім іншим тоном запитав у мене, коли бачив Василя, чи давно він помер і хто сказав мені, що більшовики справлять йому похорон...

– Це мені Даша сказала, – відповів я. – Даша ж мене і привела допіру до його готелю...

– Даша? – перепитав він.

Данило промовив її ім'я з острахом, хоча, здається, на крик не переходив. А втім, відлуння його голосу дивовижним чином відгукнулось у моєму слуху тієї самої миті, коли мене охопив, чи радше розчавив сон, і відлуння те повносило розлетілося у пірві несвідомого, куди я саме поринав; її ім'я повторювалося, ширилося і множилося, роздзвонювалося, розбивалося водними потоками, до згуби топило мене у звучанні якихось мелодійних далеченних каскадів вод... Так само як останній образ, явлений нам у мить, коли склепляємо повіки, викарбовується на темному склепінні зіниць, виринаючи яскравим червоним видовом, а згодом поволі розгалужується рясним пагіллям, породжуючи незліченні варіації у неквапному розгортанні краєвидів сновидіння, так само й імення Даші, мовлене на межі яви та сну (що саме огортав мене), наснажував мої видива мотивом для довжелезного оркестрування довколишніх образів. Не сама юнка снилася мені тієї нескінченної ночі у порожній казармі під склепіннями мурів, що нагадували церковні нефи (а поруч не спав урятований од смерті Данило, веселощі якого розвіялись од кількох моїх грубих слів), тоді як ізнадвору долинали накази та покрики вояків-вантажників, що працювали у хурделицю, а тим часом у Києві українська республіка здригалась в останніх конвульсіях перед загибеллю під багнетами червоноармійців; авжеж, не Дашею тоді снів я, снів її ім'ям, яке безперестань мовби за лаштунками промовляв до мене з темряви якийсь невидимий голос, і саме на тему з її двох таємничих нот впливали й мінилися без упину сумовиті образи. Даша! То була молитва, що оприявлювала всі сподівання останніх тижнів й уособлювала тужну невинуватну нездоланну долю. Звуки цих двох пронизливих складів падали у розпростерте довкола мене мовчання наче щось вічне – і саме в них уявлялася мені нежива усміхнена Лівія на плитах моргу серед інших невидимих тіл, моя Лівія, з легенькими косами, які дніпровський вітер більше не розмаїть... Дашо... У твоєму імені – мертвий Василь, якого, мабуть, зараз покинула хазяйка готелю, бо сама вимушена була ховатись у підземеллі від вуличної стрілянини; у твоєму імені – розпростерті на снігу суздальські солдати, що досі ще чекають, коли їх поховає завія, щоби не зазнати наруги від завжди невситимих жорстокосердих своїх братів-росіян; у твоєму імені – ціле місто, увесь степ, уся Україна, уся Росія у страхах і риданнях. Ось що символізувалося й утілювалося для мене у щоразу повторюваному йменні Даші, яке розповнилося до акордів поховального маршу, що вигримляли всіма вустами мого темного сну. В ньому зринала й вона сама, висока юнка у фіолетовій мантиї. Даша уявлялась мені осердям цієї симфонії лиха, що крилася в її імені й утілилася в її образі, наче в іконі. Тож бачив, як вона підносилася над розореними краєвидами Києва, над банями та дзвіницями Святої Софії й Лаври, владарюючи над цими величезними теренами бою, накликаючи її волею.

Опівночі мене розбуркали: підсилювали охорону поїзда, оскільки неподалік від казарм точились якісь бійки, тож командування побоювалося, щоб не покрали те продовольство, що вже повантажили у вагони, які добре простежувалися з дороги; для сторожі цих припасів унтер-офіцер викликав і мене разом із Данилом. Схоже, мій приятель узагалі не спав – сидів на ліжку із червоними розверстими очима. Коли ми вбрались, одягли каску та в'язаний вовняний шолом, почепили на боках карабіни й вийшли з казарми, хурделиця буквально прибила нас до дверей. Сніг сік нас щодуху ледве не в лице, підмітаючи долину й водночас мовби не торкаючись землі.

Ми вхопились один за одного, щосили нахилились уперед і ледве подолали три десятки метрів, доки дістались до решти охоронців, де вже гуртувалося підкріплення у світінні невеличкої керосинової лампи, що надавала нашим тіням якогось драматичного ефекту.

Яка ж нам випала ніч! Через крижаний мороз вартових змінювали кожні двадцять хвилин. Від ангара, який я стеріг, мені було видно, як дорогою крізь пориви завії сунули до Києва зграї чоловіків – битися або ж грабувати. Дехто помічав мій силует біля муру ангара і здалеку проти вітру щось гукав і попри те, що покликів їхніх майже не розумів, адже хуга відносила їх удалину, голоси ті відлунюють у мені й досі. Після двадцятихвилинних мук ми падали на дошки і спали десь із півгодини тривожним сном дозорців, коли розпусні сновидіння на якусь хвилину огортають солдата в повному обладунку, але вже за мить тебе термосить капральська рука, і після змороженого пробудження знову кидаєшся у люту шалену сніговію, а з вулиці знову долинають таємничі поклики поодиноких привидів, що зненацька виборсуються з тривожної ночі.

Після моєї другої чи третьої варті я опинився на дошках поряд із Данилом і саме чистив од снігу карабін, коли мій друг раптом зашепотів до мене, щоб не сполохати сну решти вартових, що хропли біля нас.

– Ти нічого не врятував із документів Василя? – запитав він.

Я похитав головою. Мені було соромно, але справді жодних документів од Василя не забрав. Непросто було собі в цьому зізнатися, але, побачивши його мертве тіло, мене охопило непогамовне бажання утекти звідти... Якби ж тоді переді мною постав образ іншого, давнього Василя – з тих часів, коли ми лежали поруч на траві, а він, покусуючи якусь бадилинку, розповідав мені, що діялося з його Росією, тоді як у небі незлі рожевуваті шрапнелі злітали довкола блідо-золотого аероплана, з тих часів, коли в перші дні революції мій друг упевненим розважним тоном пояснював щось купці піхотинців, але ж ні – тієї ночі на злиденній червоній ковдрі переді мною лежав зовсім інший чоловік, самогубець, який не витримав кількох кривавих днів опісля тижнів сардонічних глузів – і цей чужинець викликав у мене не лише страшенну жалість, але також – огиду, яку почував також до самого себе.

– Це жахливо, – вів далі Данило. – Щойно уявлю, що він залишився там сам, і жодного друга не лишилося при ньому, і ніхто не захистить його від отих негідників, які вже цієї ночі – я в цьому певен – залізуть до його кімнати й одберуть усе для нього святе, усе те, що можна було б віддати його родині вже після революції... Як ти міг?..

Я не виправдовувався. Сам не знав, яка сила так швидко забрала мене від тіла мого друга. Натомість прошепотів до Данила:

– Найстрашніше – не це, а те, що він собі заподіяв... Уяви, як він мав страждати і скільки страждань завдав іншим за цей останній тиждень... яка жахлива агонія, Даниле! Спершу прислужував цим катам, а потім побачив усе страхіття отого свого більшовизму, який перемиг, зокрема завдяки його старанням, а тоді...

Але Данило різко мене урвав, крикнувши так голосно, що начальник варті, який, закутавшись у ковдру, сидів під лампою й читав якийсь роман із одірваною обкладинкою, здивовано до нас обернувся.

– Не треба про це, – крикнув мій друг, – ти не маєш права так казати. Чи знаєш ти взагалі, чому він страждав?

– Про що це ти? – запитав я, пильно вдивляючись йому в вічі.

– Хочу сказати, що ми нічого не знаємо, – відповів Данило запальним шепотом, узявши мене за руки. – Як можеш ти вважати, що він помилився, і що правда була на моєму боці, коли ти не належав до жодної зі сторін, а тому не можеш знати, скільки внутрішніх сутичок, скільки гризот ми вистраждали? Нам про нього нічого не відомо. І як могли ми про це дізнатись? Звідки ти знаєш, що я не пережив такі самі ж люті, моторошні хвилини, як і Василь, коли організовував лінію оборони й наказував моїм офіцерам розстрілювати чоловіків, що кричали нам «Браття!», нашою спільною, рідною мовою? Серед наших офіцерів, до речі, дехто дивився на мене з подивом, деякі навіть по-дружньому пропонували мені: «Ви ж єврей, то чому б вам не перейти на інший бік?» Вони дуже логічно міркували таким-ось чином, і ця розсудлива логіка лякала мене... За першої ж сутички ми вбили двох червоноармійців. Так ось: один мій солдат узяв новесеньку червону стрічку, що падала на грудях убитого й замінив на неї свою, трохи вигорілу. Йому було байдуже, його не дивувало, що кокарда ворога не відрізнялася від його власної. І я заздри цьому покидькові, розумієш? Заздрил також розважному спокою інших офіцерів, котрі ненадовго начепили червону емблему Центральної Ради, але насправді чекали нашої перемоги, щоби згодом почепити вже білу кокарду й вітати в ній Царя... Такі люди були щасливі, вони й умирали без вагань. Але ж ми з Василем... Якщо я живий, – додав він, помовчавши, дуже тихо, якось щиро й урочо, – то це тому, що маю виправдання – ми не перемогли. Але я добре розумію Василя, переможця...

Слухаючи Данила, я відчував глибинний зв'язок між долями двох друзів; навіть під час цієї громадянської війни мене не полишало враження, що насправді протистояння не розділило їх, як це могло здатися на перший погляд, а навпаки – ще міцніше, по-братньому поєднало бурхливі течії їхніх життів. Мені знову саянула сценка з їхньої юності – друзі розповідали про неї одного зимового дня під час розквартирування, згадуючи вільне життя у своїй студентській кімнатчині, ще в Петрограді. Влітку, коли місто охопила нестерпна спека, а сонце вдаряло просто по їхньому п'ятому поверху, вони від самого ранку ретельно готувались до іспиту, призначеного в Політехнічному інституті наступного дня. Вже ближче до вечора з вулиці до них долинув крик торгівки виноградом... Данило навіть не встиг накинути сорочку, злетів сходами й за мить Василь побачив, як той, гордий своєю витівкою, заливаючись надлюдським сміхом божества винограду, постав у дверях у рясному дощі незліченних виногрон... Юнака п'янило передчуття свіжості, яку мали подарувати ці виноградні жнива у палючій печі міста, й за піврубля він викупив увесь візок плодів. І висипав свій набуток на конспекти, на креслення та циркулі, на книжки й чорнильниці (Василь жахався); грона падали на підлогу, а деякі, надто прудкі виноградини підстрибували й закочувались під недорогими білястими меблями. То була справжня оргія юних плодів у студентській кімнатці, славень розпалений лихоманним змореним праці молодості! А втім, навіть на засніжених барикадах по різні боки Бібіковського бульвару серця моїх друзів, готових убити один одного, усе ж таки билися суголосно, по-братньому, обоє-бо, попри напади страху, далі шукали правди у глупій ночі революції.

На щастя, бодай один із них урятувався від смерті, тож хоча після наших трилітніх поневірянь Росією і півторамісячного пульсування в унісон із серцем Києва я не зміг уберегти ані Василя, ні Лівію, зате Данила наш потяг мав вирвати із тяжких

тортур і самокортань до лагіднішого світла іншої цивілізації. Мені дуже хотілося, щоби наш потяг був нескінченно більшим, щоби на ньому змогли врятуватись також рештки суздальського полку, що нині змушений був із останніх сил відбиватися від армійців, – попри розуміння приреченості на загибель; ще хотілося забрати з собою всю оту зболену, майже незрушну юрбу перед моргом, яка досі каралась під надмірною опікою червоноармійців, та й навіть юних анемічних убивць радо виривав би я з цього страшного краю і відвіз би до цілющого сонця... Але чи багато нещасливців погодились би покинути свій край? Нишком я спостерігав за Данилом. Він уже не здавався радісним, дивом порятованим юнаком, радість і запал якого допіру так прикро мене вразили. Тепер, обхопивши голову руками, мій друг сидів у прострації, чекаючи вже не щасливого звільнення, а тяжкого заслання. І я дуже добре розумів, чиє обличчя накладалось на болісний образ його вітчизни-мучениці – то було видиво жінки у фіалковій сукні, видиво, яке тієї ночі владарювало й у моєму сні.

Раптом ізнадвору долинуло: «Хто йде?», потім – брязкіт зброї, а згодом – голос, од якого серце і в мене, і в Данила забилося швидше. Двері прочинились, і в отороччі ночі на порозі постала Даша; хурделиця поривалася зайти з нею, але тільки легкі сніжинки долітали й одразу танули в нашому схроні. Юнка окинула поглядом пошнуканих вояків, – і ті, хто від морозного протягу прокинувся, підводились і милувалися нею, наче якимсь неймовірним об'явленням. Нас із Данилом Даша побачила одночасно: ми відразу ж підвелися, щойно вона зайшла; юнка огорнула нас обох тихим утішним поглядом, що мав свідчити про її неухильну перемогу. І від цього миттєвого позирку в мені чомусь із новою чарівливою силою зринуло абсурдне сподівання: нібито ця жінка у розповні краси пройшла крізь повстання та сніговії, бо палала пристрастю саме до мене, а не до Данила... Але байдужий потиск її руки повернув мене до тьми. Авжеж, якщо вона й заговорила спершу до мене, – та все ж дивилася тільки на Данила, тільки йому одному всміхалася...

– Не бійтеся, – мовила вона, – я не буду вам докоряти: мені добре відомо, що допіру, коли розпитувала вас про нього, його ще тут не було... Благословенні ж наші умільці-стрільці, – вела Даша далі, звертаючись уже до мого друга тим недобрим тоном, який нагадав мені кпини із «Шато де Флер», – за те, що на вас немає жодної подряпинки! Це – чудово!

– Справді, – глухо відповів Данило, – я не поранений.

Командир патруля також підвівся і підійшов до нас, неабияк дивуючись вторгненню красуні. У моїй пам'яті наші чотири тіні досі здіймаються до стелі того тимчасового сховку.

– Пробачте мені, – звернулася Даша до унтер-офіцера, – але я конче хотіла довідатись, як ведеться вашому новобранцеві, тому й наважилась завітати до вас о цій пізній порі – дуже боялася, що ви покинете Київ уже цієї ночі, але, на щастя, дізналась у генштабі, що через нові заворушення вам не змогли нині доставити локомотив... І, власне, Даниле, я прийшла повідомити вам дещо дуже важливе...

Непорушний юнак мовчки височів перед нею.

– Дещо дуже важливе... Але, знаєте, нам ліпше погомоніти надворі – хоч і сніг, бо тут у вас – жахлива спека. Ходімо? Але накиньте пальто. І цей ваш шолом також – невже ви справді надумали виходити з непокритою головою?

Бона відчинила двері, пропустивши його вперед; мені здалося, що на порозі він спіткнувся; Даша ж озирнулася й на прощання усміхнулася до мене, кивнувши головою, – і від цього таємничого знаку нашої змови я здригнувся.

– Дарма, – кинув командир патруля, знову накидаючи на плечі ковдру, – якщо це – його любаска, то надворі наче холоднувато для цілунків.

Хвилини збігали. В мені ж наростав страх – раптом відчув загрозу остаточної самотності, боячись утратити останню рідну людину... Данило справді не повернувся. Коли настала наша черга нести варту, командир патруля марне ходив його шукати; вартовий повідомив, що бачив, як наш перекладач трохи походів із юнкою біля схрону, а потім вони зникли. Даремно шукали ми по околицях. Марне я кидався у завію і гукав розпачливо, скільки ставало сили крізь хурделицю: «Даниле! Даниле!». Жодної відповіді не було, не було лайки більшовиків, адже ватаги цих крикунів уже не никали шляхом. Мене обступали тільки сніги і ніч.

Я вже вам казав – це лише бувальщина. Бо все скінчилося саме так – і я вже ніколи не побачив ні Данила, ні Даші, для мене обоє вони поховані глибоко під землею, як і Лівія з Василем. Четверо тіней, четверо привидів... А я, тоді ще зовсім хлопчик, іще довго-довго тинявся уздовж потяга, поміж інших вояків, що клопотались у справах на свіжому блискучому снігу, тоді як переді мною досі снували пристрасні постаті, в яких шукав вірної приязні й любові. Тому обличчя моїх побратимів, добре знайомі за три роки служби, раптом видались нестерпно чужими. Адже я повертався до них із непевного краю лиха, з краю жорстокості й ніжності. Юність моя занурилась у бурхливі темні води російського буття, і тепер важко було виринати із тих страшних валів-хвиль, що затопили Київ. Тільки ж – довіку мені здригатись од невідгубного холоду тих днів...

Повз вагон подружніх пар я проходив низько схиливши голову, таємно переживаючи сором і розпуку.

Але ось нарешті в нашому по-бельгійськи чистому потязі почали гуркотіти пічки, закріплені дротами на броньованих плитах. Запах шойно вимитих дощок нагадував передсвяткові дні у рідному краю. Вояки облаштовувались; насвистуючи, забивали цвяхи, вкручували лампочки, ладнали столи, тоді як із вагона-пекарні долинав смачний запах майбутнього хліба. Надвечір до нас доїхав локомотив. Я сидів біля чистої шибки у теплому вагоні й милувався тихим сумовитим присмерком, що огортав сніги, віщуючи непевну провесінь. Удалині синіли будинки і дзвіниці Києва, а мені з пекучим болем уявлялося, що десь там, саме у цей час Данило з Дашею підіймаються темними сходами в якомусь готелі, подібному до того, де вкоротив собі віку Василь... Лише тоненька шибка відділяла мене від пристрасей і лих цього міста, але здавалося, що я перебував у якомусь іншому світі. Коли потяг рушив, з усіх вагонів сипнули радісні вигуки. І хоча перед нами стелилося ще два місяці мандрів залізницею, саме тієї миті ми покинули Росію.